
B I B Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Α Ι

Pierre Grimal, Dictionnaire de la Mythologie Grecque et Romaine. Préface de Ch. Picard. Presses Universitaires de France, Paris 1951. Σελ. XXXI + 576.

Τὸ Λεξικὸ αὐτὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς μυθολογίας εἶναι ἀπὸ τὰ χρησιμότερα βοηθήματα τοῦ φιλόλογου, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ λείπη ἀπὸ καμιά γυμνασιακὴ βιβλιοθήκη. (Πότε ἐπιτέλους θὰ γίνῃ σοβαρὴ προσπάθεια ν' ἀποκτήσουν ὅλα τὰ γυμνάσια τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ μιὰ καλὴ βιβλιοθήκη, χρήσιμη καὶ στοὺς καθηγητὲς καὶ στοὺς μαθητὲς;) Ὁ συγγραφέας στὴ σύντομη σχετικὰ εἰσαγωγὴ του καθορίζει πρῶτα τοὺς σκοποὺς τοῦ ἔργου του καὶ τὴ μέθοδο πού ἀκολούθησε. Κύριος σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ βοηθήσῃ τὸ μελετητὴ στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων κειμένων, πού εἶναι γεμάτα ἀπὸ μυθολογικοὺς ὑπαινιγμούς. Τὸ ὄλικὸ ἔχει καταταχτὴ ἀλφαριθμητικά: κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα κάθε ἥρωα δίνεται σύντομα ὁ μῦθος του στὴν πιδ συνηθισμένη του παραλλαγή. Ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν μύθων δὲν γίνεται. Ὅποιος ὅμως θέλει νὰ γνωρίσῃ καλύτερα ἕναν μῦθο—νὰ ἴδῃ τίς διάφορες παραλλαγές του, τὴν προέλευσή του, τὸ νόημά του κτλ.—αὐτὸς δὲν ἔχει παρὰ νὰ συμβουλευτῇ τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας: ἐκεῖ τοῦ δίνονται α) οἱ παραπομπές στίς κυριότερες ἀρχαῖες πηγές, πρὸ τὸν ἀναφέρουν (δυστυχῶς ὄχι οἱ παραπομπές καὶ στίς παραστάσεις τῶν μνημείων τῆς εἰκαστικῆς τέχνης) καὶ β) μιὰ ἐπιλογὴ τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας.

Στὴν εἰσαγωγὴ ἐξετάζονται καὶ διάφορα γενικὰ προβλήματα τῆς μυθολογικῆς ἔρευνας: τί ξεχωρίζει τὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ μυθολογία; τί σημαίνουν οἱ ὄροι πού συχνὰ ἀπαντοῦν στὴ μυθολογικὴ ἔρευνα: μῦθος (ἔπως χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη οἱ ξένοι: ἱερὴ ἱστορία σχετικὴ μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου), ἥρωικὴ παράδοση, λογοποιία (νουθέλα), αἶτιο, λαϊκὰ παραμῦθια καὶ ἀνέκδοτα. Ἐξετάζονται ἀκόμα οἱ γραπτὲς πηγές τῆς μυθολογίας, καὶ τέλος ἡ σημασία τῆς μυθολογικῆς γνώσης, τὴ στιγμή πού ὀλόκληρο τὸ ἔπος, ὀλόκληρη ἡ τραγωδία καὶ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς λυρικῆς ποίησης ἀναφέρονται στὸ μυθικὸ κόσμο.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἔργου—480 σελίδες—περιέχει, σὲ ἀλφαριθμητικὴ ὁπως εἶπαμε σειρὰ, ὅλον τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ μυ-

θικό κόσμο. (Φυσικά ο ρωμαϊκός αποτελεί μιάν ελάχιστη μειοψηφία μπροστά στον δγκο του ελληνικού). Ἡ ἔκθεση εἶναι σύντομη, ἀλλὰ οὐσιαστική, καὶ οἱ παραπομπές, ὅσες δοκίμασα νὰ ἐλέγξω, ἐξακριβωμένες. Καὶ ἡ βιβλιογραφία εἶναι πολὺ ἐξυπηρετική· ποῦ καὶ ποῦ θὰ μπορούσε, νομίζω, νὰ εἶναι πιὸ συμπληρωμένη. (Ἡ σύμπτωση τὸ ἔφερε νὰ πιστοποιήσω ἐδῶ ἓνα μικρὸ λάθος: στὸ ἄρθρο Ἑλένη ὁ συγγραφέας παραπέμπει καὶ σὲ μιὰ δική μου μελέτη, ποῦ πραγματεύεται ὅμως τὸ μῦθο τῆς Νιόβης καὶ οὐτε λέξη γράφει γιὰ τὴν Ἑλένη! Ἡ παραπομπὴ λοιπὸν ἀνήκει στὸ λῆμμα Νιόβη. Ὅσο προσεχτικός καὶ νὰ εἶναι κανεὶς, πότε πότε τὰ δελτία του μεπερδεύονται).

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἀλφαθητικὴ κατάταξη διασπεί ἀναγκαστικὰ τὸ ὕλικό· μιὰ μυθικὴ διήγηση, ὅπου παίρνουν μέρος περισσότεροὶ ἥρωες, πρέπει τώρα νὰ ἀναζητηθῆ σὲ περισσότερα ἄρθρα. Ἐπειτα, πολλὲς φορὲς τὰ ἔργα καὶ τὰ πάθη ἑνὸς ἥρωα βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἔργα καὶ τὰ πάθη τῶν προγόνων του, ποῦ μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ τοὺς ἀναζητήσῃ σὲ ἄλλα λήμματα. Εἶναι δυνατὸ νὰ καταλάβουμε τὸ μῦθο π.χ. τοῦ Ὀρέστη, ἀν δὲν ξέρουμε τὸ μῦθο τοῦ Ἀγαμέμνονα τοῦ πατέρα του; Παρ' ὅλα τὰ μειονεχτήματά της ὅμως ἡ ἀλφαθητικὴ κατάταξη εὐκολύνει ἐξαιρετικὰ τὸ μελετητὴ, ποῦ σὲ μιὰ στιγμή μέσα μπορεῖ νὰ κατατοπιστῆ πάνω στὴν ἱστορία ὁποιοῦ μυθικοῦ προσώπου τὸν ἐνδιαφέρει. Ἄς θυμηθοῦμε πόσην ὥρα ξοδεύουμε συχνὰ ὡς ποῦ ν' ἀνακαλύψουμε ἓναν μῦθο ἢ ἓνα μυθικὸ πρόσωπο στὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ Carl Robert, ποῦ στὸ τελευταῖο ἰδιαίτερα μέρος του κατατάζει τὸ ὕλικό σὲ ἐσωτερικὲς ἐνότητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ συγγραφέας τοῦ μυθολογικοῦ λεξικοῦ κάνει ἕ,τι μπορεῖ, γιὰ νὰ παραμερίσῃ τὰ μειονεχτήματα τῆς διάσπασης τοῦ ὕλικου: ὄχι μόνο παραπέμπει ἀπὸ ἄρθρο σὲ ἄρθρο — αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο —, ἀλλὰ καὶ δίνει σὲ σαράντα παρέμβλητους πίνακες ὅλα τὰ γενεαλογικὰ δέντρα τῶν θεῶν καὶ τῶν μεγάλων μυθικῶν ἡρώων, ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πλούσιοι σὲ ἀπογόνους.

Στὸ τέλος σὲ δύο πολὺτιμα παραρτήματα καταγράφονται ἀλφαθητικὰ πάλι πρῶτα πρῶτα ὅλα τὰ μυθικὰ πρόσωπα, ποῦ πολλὲς φορὲς παρουσιάζονται μέσα στὰ γενεαλογικὰ δέντρα μόνο, δίχως δική τους ἱστορία, ἀκόμα καὶ τὰ γεωγραφικὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ ὀνόματα, τέλος οἱ γιορτὲς ποῦ κατὰ κάποιον τρόπο συνδέονται μὲ τοὺς μύθους (Βοηδρόμια, Παναθήναια κτλ.). Ἔτσι μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ συγκεντρώσῃ μιᾶς πόλης ἢ μιᾶς χώρας ὅλους τοὺς μύθους, ἀν μιὰ τέτοια συγκέντρωση τοῦ εἶναι χρήσιμη. Τὸ δεύτερο πάλι παράρτημα δίνει ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ θέματα (μοτίβα) τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς μυθολογίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς σὲ μιὰ στιγμή μέσα νὰ πιστοποιήσῃ πόσοι καὶ

ποιοί μύθοι ἔχουν τὸ θέμα π.χ. τῆς ἀνθρωποφαγίας ἢ τοῦ καταστερισμοῦ ἢ τοῦ μαγικοῦ ὕπνου ἢ ἄλλο. Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς μὲ πόσῃ ἀκριβολογία εἶναι ἀπαρτισμένοι οἱ πίνακες αὐτοὶ καὶ πόσο σημαντικὲς ὑπηρεσίαις μποροῦν νὰ προσφέρουν στὸν ἐρευνητὴ, ἀναφέρω τὰ πρῶτα δέκα λήμματά τους: μέλισσες, τοκετός, ἀγριοσέλινο, υἱοθεσία, μοιχεία, χρυσὸ ἀρνί, γεωργία, ἀετός, θαλασσαετός, κείρις (θαλασσινὸ πουλί). Τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου αὐτοῦ περνοῦν τὰ πεντακόσια.

Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἐπιστημονικὸ βοήθημα πρώτης γραμμῆς. Τὸ «Μυθολογικὸ Λεξικὸν» τοῦ Roscher δὲν εἶναι μόνον πού εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ γι' αὐτὸ δύσχρηστο. Εἶναι καὶ παλαιωμένο — ἦταν παλαιωμένο ἀπὸ τὴ στιγμή ἀκόμα πού βγήκε ὁ πρῶτος τόμος του, στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅπως σωστὰ τονίζει ὁ Wilamowitz. Στὸ συγγραφέα τοῦ νέου μυθολογικοῦ λεξικοῦ Pierre Grimal καὶ στὴ γαλλικὴ γενικὰ ἐπιστήμη, πού χάρισε στοὺς μελετητὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἓνα τέτοιο βοήθημα, ἀκόμα καὶ στὴ γαλλικὴ τυπογραφικὴ τέχνη πού μᾶς παραδίδει ἕναν τόσο κομψὸ καὶ καλοτυπωμένο τόμο, χρωστοῦμε πολὺ βαθιὰ εὐγνωμοσύνη.

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Photeine Bourboulis, Apollo Delphinios, Λαογραφία, Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, Παράρτημα 5, Thessalonike, 1949. Σελ. 80.

Στὴν προσεχτικὴ καὶ γιὰ ἀρχάριο ἐπιστήμονα πολὺ ἀξιόλογη αὐτὴ ἐργασία δίνονται στὴν ἀρχὴ ὅλες οἱ μαρτυρίαι πού ἀναφέρονται στὸν Δελφίνιο Ἄπόλλωνα, κατανεμημέναι μεθοδικά, σύμφωνα μὲ τὸ καθιερωμένο σύστημα, σὲ τρεῖς ομάδες, στοὺς ποιητὲς καὶ πεζογράφους, στοὺς λεξικογράφους καὶ σχολιαστὰς, καὶ στὶς ἐπιγραφάς. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίαι αὐτὲς συνάγεται 1. ὅτι στὸν Δελφίνιο ἀναφέρονται δύο μύθοι: ὁ ἓνας ἱστορεῖ τὸ ταξίδι τῶν κρητικῶν ἐμπόρων, πού ὁδηγήθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ θεὸ στοὺς Δελφούς, γιὰ ν' ἀναλάβουν τὴ διοίκηση τοῦ χρηστηρίου, ἐνῶ ὁ δεῦτερος φέρνει τὸ θεὸ σὲ σχέση μὲ τὸ Θησέα· 2. ὅτι ἢ λατρεία τοῦ θεοῦ ἀπλώνει στὴν Ἀττικὴ, στὴ Σπάρτη, στὴν Εὐβοία καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κρήτη, στὴν Ἴωνία, στὶς ἀποικίας τοῦ Εὐξείνου καὶ στὴ Μασσαλία· 3. ὅτι ἄγῶνες Δελφίνια ἀναφέρονται στὴν Αἴγινα καὶ στὴ Μίλητο, μήνας Δελφίνιος (ἢ Δελφίδιος) στὴ Θήρα, στὴν Αἴγινα καὶ στὴν Κρήτη, τοπωνύμιον Δελφίνιον στὸν Ὄρωπο καὶ στὴ Χίο, τέλος εἰδικὸ δικαστήριον Δελφίνιον στὴν Ἀθήνα.

¹ Γιὰ τοὺς Δελφούς ἰδὲς πῶς κάτω σ. 390.

Τὰ προβλήματα ποὺ γεννάει ἡ λατρεία τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνα (ποῦ καὶ πότε γεννήθηκε, πῶς διαδόθηκε, ποιὰ ἡ σχέση τῆς θεότητας μὲ ἄλλες συγγενικὲς κτλ.) ἔχουν μελετηθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ Preller καὶ τοῦ Welcker, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν βρεῖ τὴν ὀριστικὴ τους λύση ὡς σήμερα. Ἡ κ. Μπουρμπούλη δίνει μιὰ συντομώτερη ἴσως ἀπὸ ὅ,τι χρειαζόταν περίληψη τῶν ποικίλων θεωριῶν ποὺ ὑποστηρίχτηκαν καὶ ἔπειτα προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τῶν δύο μύθων πρῶτα, τοῦ δελφικοῦ καὶ τοῦ ἀττικοῦ.

Τοῦ δελφικοῦ μοναδικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Ὀμηρικὸς Ὕμνος στὸν Ἀπόλλωνα· γιὰ νὰ χρονολογήσῃ ὅμως κανεὶς τὸν Ὕμνο εἶναι ἀναγκασιμὸς ν' ἀντικρύσῃ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητάς του. Ἡ ἔκθεσις τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, ποὺ τόσο ἀπασχόλησε τὴν ἔρευνα τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια¹, παρουσιάζει ἀρκετὰ χάσματα. Οἱ σχετικὲς προπολεμικὲς ἐργασίαι τοῦ Pfister, τοῦ Teske, τοῦ Drexler καὶ τοῦ Deubner δὲν ἀναφέρονται, οὔτε καὶ ἡ δική μου, ἂν καὶ ἡ τελευταία θὰ μποροῦσε νὰ στηρίξῃ πολὺ περισσότερο τὴν κ. Μπουρμπούλη στὴ γνώμη τῆς γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ Ὕμνου ἀπὸ ὅ,τι τοῦ Dornseiff. Μὲ πολλὴ περίσκεψη, μιὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τεκμήρια δὲν ἐπιτρέπουν σίγουρη τὴ χρονολόγησι, ὁ Ὕμνος ἀποδίδεται στὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π. Χ. αἰῶνα.

Παρεκβατικὰ ἐξετάζεται (σ. 35) καὶ τὸ ἱστορικὸ ὑπόστρωμα τοῦ μύθου. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεωρίαι (1. ὅτι ὁ μύθος τῆς ἐγκατάστασις τῶν Κρητικῶν στοὺς Δελφούς ἐπινοήθηκε μετὰ τὸν πρῶτο Ἱερό πόλεμο, γιὰ νὰ ὑποδηλώσῃ πῶς οἱ Φωκεῖς δὲν εἶχαν δικαιώματα πάνω στὸ Μαντεῖο· 2. ὅτι δὲν ὑπάρχει ἱστορικὸς πυρήνας στὸ μῦθο, ποὺ πλάστηκε στὰ ἀρχαῖα χρόνια μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐξαρτήσουν καὶ τὴ δελφικὴ λατρεία ἀπὸ τὴν Κρήτη, ποὺ τὴ θεωροῦσαν τὸ πιὸ καθιερωμένο θρησκευτικὸ κέντρο· 3. ὅτι ἀποδείχνει σχέση τῶν Δελφῶν μὲ τὴν Κρήτη στὰ μινωικὰ χρόνια· καὶ 4. ὅτι πραγματικὰ ἦρθαν στοὺς Δελφούς ἱερεῖς ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ ν' ἀνανεώσουν τὴ δελφικὴ λατρεία) ἡ κ. Μπουρμπούλη ἀποκλείει τὴν πρώτη καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες δέχεται τὴν τελευταία γιὰ πιθανότερη, τοποθετεῖ μάλιστα τὸν ἐρχομὸ τῶν Κρητικῶν στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνα. Ἐγὼ θὰ ἤμουν πιὸ ἐπιφυλακτικὸς· γιὰτὶ οἱ μῦθοι ποὺ προσάγει (κάθαρσις τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν Καρμάνορα κτλ.) μποροῦν μὲ τὴν ἴδια πιθανότητα νὰ στηρίξουν καὶ τὴ δευτέρη λύση, καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰρήματα δείχνουν ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μὲ τοὺς Δελφούς ἀπὸ τὴ 2η κιόλας χιλιετηρίδα. Ἐπειτα, ἂν ὁ Ὕμνος ἀνήκῃ γύρω στὰ 700 π. Χ., ὅπως μὲ πολλὴ πιθανότητα τὸν τοποθετεῖ ἡ κ. Μπουρμπούλη, πῶς εἶναι δυνατὸ τὸ ἱστορικὸ τῆς μετάνησις τῶν Κρητικῶν, ποὺ ὅπως ἡ ἴδια πάλι ὑποστηρίζει, εἶχε γίνει ἐλάχιστα πιὸ πρὶν χρόνια, νὰ προβληθῆ στὸ μῦθο τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μαντείου; Τέτοιου εἶδους ἀναχρονισμὸς εἶναι ἀδύνατος κατὰ τὴ γνώμη μου. Ὁ Ὕμνος εἶναι μόνο ἓνας *terminus ante quem*. Ὁ μῦθος πρέπει νὰ εἶναι πιὸ

¹ Ἰδὲς τὴ βιβλιογραφία στὶς Ὀμηρικὲς Ἔρευνές μου (1944) σ. 143. Πρὸς τὴν τῶρα καὶ *Huithregtse*, *De homerische Apollohymnus*, 1940.

παλιός, και πολύ πιό παλιός ο ιστορικός πυρήνας του — αν υπάρχει πραγματικά πυρήνας.

Οι μύθοι που συνδέουν τον Δελφίνιο με το Θησέα αναφέρονται σε πηγές μεταγενέστερες (Πλούταρχος, Παυσανίας), είναι όμως βέβαιο πως πρέπει να είναι πολύ πιό παλιοί. Ἡ κ. Μπουρμπούλη αναλύοντάς τους καταλήγει στη γνώμη πως μερικοί από αυτούς ανήκουν «στο πιό παλιό ιωνικό θρησκευτικό στρώμα της Ἀττικής» και, συνακόλουθα, πως ο άττικός μύθος είναι παλαιότερος από τον δελφικό. Ὑστερα από τις επιφυλάξεις μου για την τοποθέτηση όχι μόνο του δελφικού μύθου, αλλά και του ιστορικού του πυρήνα στο τέλος του 8ου αιώνα, νομίζω ότι το τελευταίο συμπέρασμα παραμένει πολύ αμφίβολο. Καί η γνώμη όμως η σχέση του Θησέα και του πατέρα του με τον Δελφίνιο πρέπει να τοποθετηθῆ τόσο παλιά, πρέπει να κρατηθῆ στην περιοχή του δυνατού μόνο, όχι του βέβαιου. Γιατί δὲν αποκλείεται στον παλιό μύθο του Μακρῶνιου ταύρου, που δαμάζεται από το Θησέα, να προστέθηκε ἀργότερα ἡ λεπτομέρεια ὅτι ο ἥρωας θυσίασε τὸ ζῶο στο Δελφίνιο. Ἡ γνώμη: δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποψιαζόμαστε ὅτι ἡ παρουσία του Δελφινίου είναι προσθήκη μεταγενέστερη στο μύθο του Μακρῶνιου ταύρου (σ. 41), είναι σωστή: ἡ ἀπουσία όμως τῆς ὑπόψιας δὲν ἀποτελεῖ βέβαιη ἀπόδειξη για τὸ ἀντίθετο.

Στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ πρώτη κοιτίδα τῆς λατρείας και ἡ φύση τοῦ θεοῦ. Ἡ κ. Μπουρμπούλη ὑποστηρίζει πως ἡ λατρεία ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ με τοὺς πρώτους οἰκιστὲς τῆς Μικρασιατικῆς παραλίας και ἔπειτα, ἀπὸ τῆς ἰωνικῆς ἀποικίης, ἀπλωσε στῆς ἀποικίης τῆς νότιας Ρωσσίας και τῆς Μασσαλίας. Τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ στῆς δωρικῆς περιοχῆς τὴ θεωρεῖ μεταγενέστερη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸ οἱ Δωριεῖς, θέλοντας νὰ καταχτήσουν και αὐτοὶ τὴ θάλασσα, παράλαβαν ἀπὸ τοὺς Ἴωνες και τοὺς θαλάσσιους θεοὺς των. Ἡ ὑποστήριξη τῆς θεωρίας αὐτῆς γίνεται με ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα, πὸ δὲν ἀποκλείουν όμως κατὰ τὴ γνώμη μου και ἄλλες δυνατότητες ἐρμηνείας. Ἀπίθανη μὸ φαίνεται ἡ ἐξήγηση πὸ δίνεται για τὴν ἐξάπλωση τῆς λατρείας τοῦ Δελφινίου στῆς δωρικῆς χῶρες, και μάλιστα στὴ μεσόγεια Σπάρτη, πὸ ἡ θάλασσα τῆς στάθηκε πάντα ξένη, στὴν Κρήτη ἔπειτα. Ἡ συχνότητα τῆς λατρείας στο νησί τοῦ Μίνωα ἀπὸ τὴ μιά, ἀν μάλιστα τὴ συνδυάσουμε με τὸ δελφικό μύθο, πὸ ἄδικα ζητήθηκε νὰ συσχετιστῆ με ἱστορικό περιστατικό τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰώνα, στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἄλλη (Ἀθήνα, Σπάρτη, Χαλκίδα κτλ.) μὰς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόψια, μήπως ἔχουμε νὰ κάνουμε με προελληνικὴ θεότητα, πὸ ἡ λατρεία τῆς ἀπλώνονταν σὲ ὅλο τὸν «ἐλληνικό» χῶρο. Ἴσως νεώτερα ἀρχαιολογικά εὐρήματα λύσουν τὸ πρόβλημα. Για τὴν ὥρα σὲ κάθε λύση πὸ προτε-

νεταί παρουσιάζεται ή ανάγκη όρισμένα στοιχεία να παραμεριστούν ή να εξηγηθούν όχι άβιαστα.

Τή λέξη *Δελφίνιος* ή κ. Μπουρμπούλη τή θεωρεί μαζί με άλλους έρευνητές από την άρχή επίθετο του 'Απόλλωνα, που σαν άλεξίκακος άπλωσε σιγά σιγά στα άρχαϊκά χρόνια της έλληνικης άποίκησης την προστασία του πάνω και από τους θαλασσοπόρους. Το δελφίνι, που οι 'Έλληνες το έβλεπαν και το βλέπουν συχνά να συνοδεύη το θαλάσσιο ταξίδι τους, θεωρήθηκε ένσάρκωση του θεού. Με πολλή δξύνοια ειδικεύοντας τή γνώμη του Wilamowitz ή κ. Μπουρμπούλη πιστεύει πως ή σύνδεση του 'Απόλλωνα με το δελφίνι ξεκίνησε από την πίστη πως το ζώο αυτό όχι μόνο συνόδευε, αλλά και οδηγούσε τους ταξιδιωτές στο σωστό δρόμο, και ειδικότερα τους άποίκους στις νέες χώρες, όπου τους έμελλε να ζήσουν. Το αντίστοιχο του Δελφίνιου 'Απόλλωνα είναι για την ξηρά ο Κάρνειος 'Απόλλωνας (κάρνος= κριάρι), που οδηγεί τους Δωριείς στη Σπάρτη και στο 'Αργος.

Και έδω χαίρεται κανείς την πορεία της έπιχειρηματολογίας, χωρίς πάλι να μπορή πάντα να διώξη μερικούς ένδοξασμούς. Γιατί τίποτα δέν αποκλείει, ή σύνδεση του Δελφίνιου με τον 'Απόλλωνα να είναι μεταγενέστερη και ο Δελφίνιος θεός παλαιότερος. "Αν το δελφίνι είναι λέξη προελληνική¹, ο θεός μπορεί να λεγόταν και τότε έτσι, μόνο που άργότερα πήρε κατάληξη έλληνική: αν είναι έλληνική, μπορεί το όνομα του θεού να είναι μετάφραση του προελληνικού του. 'Αφήνω τή δυνατότητα της παρετυμολογίας, που δέν πρέπει ποτέ να την παραμερίζουμε στις περιπτώσεις αυτές. Και κάτι άλλο, που δείχνει πόσο σωστό είναι αυτό που τόνισα πιο πάνω, ότι δηλαδή για να φτάση κανείς σε κάποιο συμπέρασμα και να μ'ην κρατηθή στην άμφιβολία, πρέπει σε άλλα στοιχεία να δώση σημασία και σε άλλα να εκβιάση μιá κάπως πρόχειρη λύση: *Δελφοί - Δελφίνιος 'Απόλλωνας*: ο πειρασμός είναι μεγάλος να συνδέση κανείς τις δύο αυτές λέξεις, έπως το κάνει και ο ύμνικός ποιητής (στ. 493 έξ.). Για χάρη της θεωρίας της ή κ. Μπουρμπούλη είναι αντίθετα άναγκασμένη να υποστηρίξει πως οι λ. *Δελφοί* και *Δελφίνιος* συμπτωματικά μόνο μοιάζουν μεταξύ τους και πως ο ποιητής του 'Υμνου τις συνδέει παρετυμολογικά. "Αν όμως οι *Δελφοί* και ο *Δελφίνιος* συγγενεύουν πραγματικά μεταξύ τους; 'Ακόμα είναι άναγκασμένη να άρνηθή λατρεία του Δελφίνιου στους Δελφούς, παρά τή ρητή μαρτυρία του ύμνικού (στ. 493 έξ.).

¹ Αντίθετα με την κ. Μπουρμπούλη θεωρώ τή συσχέτιση του *Δελφίνιος* με τή ρίζα *delph-, tilph-* (πρβλ. *Δελφοί, Τιλφούσα*) πολύ πιθανή.

Ἡ κ. Μπουρμπούλη ἀναγράφει πολλά χωρία ἀρχαίων ποιητῶν πού περιγράφουν τὸ θέαμα τῶν δελφινιῶν, ὅταν παραθγαίνουν στὴ γρηγοράδα μὲ τὰ καράβια. Γιατὶ ξέχασε τὴν παλαιότερη καὶ ὠραιότερη σχετικὴ περιγραφή, στὴν ἀρχὴ τοῦ Ν τῆς Ἰλιάδας, τὴν ὥρα πού ὁ Ποσειδῶνας ταξιδεύει πάνω ἀπὸ τὸ Αἶγατο;

Μιὰ τελευταία παρατήρηση στὸ κεφάλαιο αὐτό: κατὰ τὸν Καλλιμάχο καὶ τὸν Ἀπολλώνιο τὸ φίδι πού σκοτώνει ὁ Ἀπόλλωνας στοὺς Δελφοὺς λέγεται *Δελφύνη(ς)*. Ἡ κ. Μπουρμπούλη θεωρεῖ βέβαιον ὅτι τὸ ὄνομα αὐτὸ ἐπινοήθηκε στοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους, ὅταν πιά εἶχαν ξεχάσει τὴ θαλάσσια φύση τοῦ θεοῦ καὶ γι' αὐτὸ θέλησαν καὶ τὸ ἐπίθετο *Δελφίνιος* νὰ τὸ σχετίσουν μὲ τὸ φόνον τοῦ φιδιοῦ, ταυτίζοντας ἔτσι τὸν Δελφίνιο μὲ τὸν Πύθιο Ἀπόλλωνα (Μπουρμπ. 48). Καὶ ὁμως! Πρῶτα πρῶτα πού οὔτε ὁ Καλλιμάχος (ἀπ. 364) οὔτε ὁ Ἀπολλώνιος (2,708) οὔτε κανεὶς ἄλλος (Νόνν. 13, 28, Διον. Περιηγ. 441 κλπ.) σχετίζουσαν τὸ *Δελφίνιος* μὲ τὸ *Δελφύνη*· *Δελφύνη* εἶναι ἡ δράκαινα τῶν Δελφῶν, τίποτα ἄλλο (πρβ. Ἀποστόλ. 15,10 (Leutsch 2,630), Σουίδ. λ. *Δελφοί*). Ἐπειτα, πῶς ξεχάστηκε ἡ θαλάσσια φύση τοῦ θεοῦ, ὅταν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Πανσανία ἀκόμα ὁ Ἀπόλλωνας λατρευόταν ὡς Ἄκτιος, Ἀκταῖος, Λευκάτας κτλ. (Μπουρμπ. 54); Ὁ λόγιος Καλλιμάχος ἄλλωστε θὰ φυλαγόταν πολὺ νὰ χρησιμοποίησιν μιὰν ἐπινόηση τοῦ καιροῦ του. Τὸ ὅτι τὸ ὄνομα *Δελφύνη* μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκη πῶς τότε πρωτοπλαστήκε. Ἐγὼ δὲν ἀποκλείω τὴ δυνατότητα καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ὑμνου νὰ ἤξερε τὸ ὄνομα, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς μιλεῖ γιὰ δράκαινα καὶ ὄχι γιὰ δράκοντα (300). Ἄν τὸ παράλειψε, ἴσως νὰ τὸ ἔκανε ἐπίτηδες, γιατί ἤθελε νὰ ἀποσπάσῃ τὸ ὄνομα *Δελφοί* ἀπὸ τὴ *Δελφύνη* καὶ νὰ τὸ σχετίσῃ μὲ τὸ δελφίνι.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μελέτη τῆς λατρείας τοῦ Δελφίνιου. Ἡ κατάθεση τῆς ἱκετηρίας στὸ ἀθηναϊκὸ Δελφίνιον ἀπὸ τὸ Θησέα, πρὶν ξεκινήσῃ γιὰ τὴν Κρήτη, ἐρμηνεύεται πολὺ σωστά πῶς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ αἰτιολογικὴ παράδοση, πού ζητεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἀντίστοιχο ἔθιμον τῶν Ἀθηναίων, στίς 6 τοῦ Μουνιχιώνα νὰ πηγαίνουν οἱ παρθένες στὸ Δελφίνιον γιὰ νὰ ἐξευμενίσουν τὸ θεὸ καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν ἔτσι καλὸ ταξίδι στοὺς θαλασσοπόρους των. Τὴ γνώμη τοῦ Mommsen, πῶς ἡ γιορτὴ αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ἀνοιξιὰτικο ἀρμένισμα τῶν ἀθηναϊκῶν πλοίων, ἡ κ. Μπουρμπούλη τὴν καταπολεμεῖ πολὺ πειστικὰ χρησιμοποιώντας ἀρχαῖα ἐπιγραφικὰ καὶ νεοελληνικὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ὑποστηρίζοντας πῶς πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πῶς τὰ καράβια ξεκινούσαν ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ κανονικὰ σὲ δυὸ σταθερὲς χρονολογίες, γύρω στὴν ἐαρινὴ ἰσημερία πρῶτα, στὰ Μεγάλα Διονύσια (*τὴν θάλατταν ἐκ Διονυσίων πλώμιον εἶναι*, Θεόφρ. Χαρ. 3), καὶ στὰ μέσα Ἀπριλίου ὕστερα (στίς 6 τοῦ Μουνιχιώνα, ἐκ *Δελφινίων*, ἃς ποῦμε, ἂν ἔτσι λεγόταν, ἔπως φαίνεται, ἡ γιορτὴ).— Ἀντίθετα, ἡ προσπάθεια τῆς κ. Μπουρμπούλη νὰ ἐκτοπίσῃ τὴν Ἄρτεμη Δελφινία, ὑποστηρίζοντας πῶς ἡ ἱκετηρία προσφερόταν μόνον στὸν Ἀπόλλωνα, δὲν κατόρθωσε νὰ μὲ πείσῃ.

Σωστή εἶναι καὶ ἡ γνώμη πῶς τὰ Ὑδροφόρια τῆς Αἰγίνας δὲν

έχουν καμιά σχέση με την δμώνυμη γιορτή της Ἀθήνας. Οἱ σχετικές μαρτυρίες¹ δείχνουν ὅτι τὰ ἀττικά Ὑδροφόρια ἦσαν ἀφιερωμένα στοὺς νεκρούς, ἐνῶ τὰ αἰγινητικά εἶχαν κάπως εὐθυμο χαρακτήρα: στὸ μῆνα Δελφίνιο, τὴν ἡμέρα ποὺ θυσίαζαν στὸν Ἀπόλλωνα Οἰκιστὴ καὶ Δωματίτη, οἱ Αἰγινῆτες τελοῦσαν τὰ Δελφίνια. Ἐνα μέρος τῆς γιορτῆς ἦταν τὰ Ὑδροφόρια, ὅπου νέοι κουβαλώντας νερὸ σὲ μιὰ στάμνα παράβαιναν στὸ δρόμο, ποιὸς θὰ ἔφτανε πιὸ γρήγορα ἀπὸ τὴν Ἀσωπίδα πηγὴ ὡς τὸ λιμάνι. Καὶ γιὰ τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἐπινοήθηκε τὸ σχετικὸ αἶτιο, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο (Ἄργον. 4, 1764. Πρβ. τώρα καὶ Καλλιμάχ. Διηγ. 8, 21). Πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεση πὼς ὁ αἰγινητικὸς μῆνας Δελφίνιος ἀντιστοιχοῦσε μετὰ τὸν ἀττικὸ Μουνιχίωνα καὶ πὼς μετὰ Ὑδροφόρια ἀνοίγε τὸ ἀνοιξιὰτικο ἀρμένισμα τῶν αἰγινητικῶν καραβιῶν. Τὸ πρόβλημα, ποῖά εἶναι ἡ σχέση τῶν Δελφινίων μετὰ τὰ αἰγινητικά πάλι Αἰάκεια, μένει ἀνοιχτό. Τὸ ἴδιο μένουν ἀνοιχτὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ λατρεία τοῦ Δελφίνου Ἀπόλλωνα στὴ Μίλητο.

Ἡ μελέτη τῆς κ. Μπουρμπούλη εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες διδακτορικές διατριβὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὰ τελευταῖα χρόνια. Τὸ θέμα ποὺ διάλεξε παρουσίαζε πολλὲς δυσκολίες ἐξαιτίας τῶν κενῶν ποὺ ἀφήνει ἡ ἀρχαία παράδοση. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ λύση ποὺ δοκιμάζει στὰ διάφορα προβλήματα ποὺ γεννᾷ ἡ λατρεία τοῦ Δελφίνου Ἀπόλλωνα εἶναι φυσικὸ νὰ μὴ βρῆ ὅλους τοὺς φιλόλογους σύμφωνους. Οὔτε κανεὶς ἄλλος θὰ μπορούσε, νομίζω, νὰ καταλήξῃ μετὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε τώρα στὴ διάθεσή μας σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Καὶ μετὰ ὅσα ὁ ἴδιος προτείνω πιὸ πάνω κάθε ἄλλο παρὰ ποὺ νομίζω πὼς δίνω λύσεις ὀριστικές. Μοῦ ἦταν ἕμως τόσο εὐχάριστο νὰ συζητήσω σὰν ἴσος μετὰ ἴσο μετὰ μία νέα ἐπιστήμονα, ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τὴν εἶχα μαθήτριά μου, ὥστε δὲν μπόρεσα νὰ συγκρατήσω τὴν ἐπιθυμία νὰ δώσω ἀναλυτικὰ τίς γνώμες τῆς καὶ νὰ διατυπώσω ἐδῶ κι' ἐκεῖ τοὺς δισταγμούς μου.

I. Θ. ΚΑΡΡΙΑΗΣ

¹ Ἡ κ. Μπουρμπούλη δὲν ἀναφέρει δυστυχῶς τὴν πολύτιμη πληροφορία τῶν Διηγῶσεων τοῦ Καλλιμάχου (8, 21) ποὺ θὰ τὴ βοηθοῦσε στὴ συμπλήρωση ὀρισμένων στοιχείων τῆς γιορτῆς, παρ' ὅλο ποὺ τῆς ἐπιστήθηκε ἡ προσοχὴ στὴ νέα αὐτὴ πηγὴ, ὅπως ξέρω, ἀπὸ πολὺ ἀρμόδιο πρόσωπο.

Ἀριστοφάνης, Τὸ ἔργο του παρουσιασμένο ἀπὸ τὸ Θρασύβουλο Σταύρου. Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου. Σελ. 220. (Χωρὶς χρονολογία). [100 Ἀθάνατα Ἔργα, ἀρ. 13].

Ὅσο ξέρω, δὲν εἶχαμε ὡς τώρα κανένα βιβλίον ποὺ νὰ φέρνῃ τὴν τέχνην τοῦ μεγαλύτερου κωμικοῦ ποιητῆ τῆς ἀρχαιότητος κοντὰ στὸ γενικὰ μορφωμένο κοινὸ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Τὸ ἔργο τοῦ Θρασύβουλου Σταύρου ἔρχεται τώρα νὰ καλύψῃ τὸ κενὸ αὐτὸ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο. Ὁ συγγραφέας εἶχε διδάξει πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια Ἀριστοφάνη στὸ «Ἀθήναιον», καὶ τώρα ἐκδίδει τὶς παραδόσεις του, ἀφοῦ πρῶτα τὶς ἐπεξεργάστηκε γιὰ νὰ τὶς κἀνῃ κατάλληλες νὰ ἐκδοθῶν ὡς βιβλίον.

Στὴν πολὺ σύντομην εἰσαγωγὴν ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ πρῶτα διαπιστῶσῃ τὶς αἰτίαι ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης ἔμεινε ἴσως ὁ πρῶτος ἀγνωστος μεγάλος ποιητὴς τῆς ἀρχαιότητος, δίνει ἐλάχιστα βιογραφικὰ στοιχεῖα— δὲν ξέρουμε δὲ καὶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἀκολουθεῖ ἕνας χρησιμώτατος χρονολογικὸς πίνακας, ὅπου τὰ ἔργα τοῦ κωμικοῦ συγχρονίζονται μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς (Πελοποννησιακὸς πόλεμος) καὶ μὲ τὶς ἄλλες διονυσιακὰ παραστάσεις (τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδου). Τὸ κύριον βῆρος τοῦ βιβλίου ὁμῶς πέφτει στὴν ἀνάλυσιν τῶν κωμωδιῶν. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ κάθε ἔργου τοῦ Ἀριστοφάνη δίνεται μὲ βλῆς τῆς τὶς λεπτομέρειαι καὶ μὲ ἀφθονοὺς καὶ ὠραῖαι μεταφράσεις σκηνῶν δλόκληρων. Οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ κωμικοῦ σὲ σύγχρονα ἱστορικὰ περιστατικὰ καὶ τὰ πειράγματα ποὺ κάθε τόσο κἀνει γιὰ διάφορα πρόσωπα— πολιτικοὺς, στρατηγούς, ποιητὰς κτλ.— διασαφηνίζονται ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὰ.

Οἱ ἰδιοτυπίαι τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, ποὺ χρειάζονται ἰδιαίτερην ἀνάπτυξιν γιὰ νὰ κατανοηθῶν, δὲ δίνονται συγκεντρωμέναις πουθενά, ἀλλὰ σκόρπιαι μέσα στὴν ἀνάλυσιν τῶν κωμωδιῶν, ὅπου πρωτοπαρουσιάζονται (σ. 16 φανταστικὰ στοιχεῖα, σ. 21 καὶ 168 παρωδικὰ στοιχεῖα, σ. 30 παράδειγμα, σ. 35 διάρθρωσις τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, σ. 136 αἰσχρολογίαι κτλ.). Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει βέβαια τὰ πλεονεκτήματά του, νομίζω ὡστόσο πῶς στὸ τέλος θὰ ἔπρεπε νὰ δοθῇ καὶ μιὰ γενικὴ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, ἕπως καὶ τῆς τέχνης τοῦ Ἀριστοφάνη ἄλλωστε. Τώρα ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἀναγκασμένος, ὕστερα ἀπὸ ὅσα ἐδῶ κ' ἐκεῖ διάβασε, νὰ δοκιμάσῃ νὰ κἀνῃ μόνος του τὴν σύνθεσιν αὐτῆς, πρᾶγμα καθόλου εὐκόλον βέβαια. Καὶ σ' αὐτῆν τὴν προσπάθειαν δὲν ἔχει οὔτε κἀν ἕνα πίνακα πραγμάτων στὴν διάθεσίν του στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ὥστε νὰ μπορῇ ν' ἀνατρέχῃ εὐκόλον στὶς σχετικὰς σελίδαις.

Ὁ συγγραφέας κατέχει ἀπόλυτα τὸ ὕλικό του καὶ τὴ βιβλιογραφία, κι' ἔτσι κατόρθωσε νὰ δώσῃ ἓνα ἔργο ἐκλαϊκευτικό, χωρὶς νὰ προδώσῃ τὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Μόνο μιὰ παρατήρησή μου θὰ ἤθελα νὰ υποβάλω στὴν κρίση του: Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Ἀριστοφάνης πολέμησε κάθε νεωτεριστικὴ κίνηση, ὅπουδῆποτε καὶ νὰ τὴ βρῆκε, στὴν ποίηση, στὴ μουσικὴ, στὴν παιδεία. Ἡ opinio communis ἐξηγεῖ τὴν πολεμικὴ αὐτὴ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς ὁ Ἀριστοφάνης ἀνῆκε στοὺς ἀντιδραστικοὺς ἀριστοκρατικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας. Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου μας ἀποκαλώντας τὸν Ἀριστοφάνη συντηρητικὸ καὶ νοσταλγὸ τοῦ παλίου καιροῦ (σελ. 177) Στὴ διάλεξη ποὺ ἔδωσα πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνον στὸ Ἐθνικὸ Θέατρο ζήτησα νὰ δείξω πὼς ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου σωστή. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄλλη κατὰ τὴ γνώμη μου: ὁ Ἀριστοφάνης ζοῦσε σὲ μιὰν ἐποχὴ ταραγμένη, ποὺ ζητοῦσε ν' ἀνανέωση ὅλες τὶς πνευματικὲς ἀξίες, καὶ σὰν κωμικὸς ποὺ ἦταν, ἐδῶ ἦταν φυσικὸ νὰ βρῆ ἀφθονο ἐκμεταλλεύσιμο ὕλικό— ἄσχετα μὲ τὶς προσωπικὲς του ἀντιλήψεις. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο χτυποῦσε τοὺς δημοκρατικοὺς ἡγέτες τῆς πόλης του, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνῃ πὼς δὲν ἦταν δημοκράτης. Πρόσφορο στὴ σάτιρα εἶναι πάντα τὸ σύγχρονο καὶ τὸ καινούργιο, ὄχι τὸ παλιὸ καὶ τὸ καθιερωμένο. Τί θὰ ἔπρεπε νὰ κάνῃ ὁ Ἀριστοφάνης, γιὰ νὰ τὸν ποῦμε δημοκράτη καὶ ὄχι συντηρητικὸ; Νὰ ἐπαινεῖ τὴ δημοκρατία καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ Εὐριπίδη; Μὰ τότε τί κωμικὸς ποιητὴς θὰ ἦταν; Νὰ κοροϊδέψῃ τὰ παλιά; Τί ἐνδιαφέρο ἔμως θὰ εἶχε ἡ διακωμώδηση τῶν περασμένων; Ἐπειτα, «οἱ παλιοὶ καλοὶ καιροί», ἡ γνώμη ὅτι «ὅσο πιὸ παλιά, τόσο πιὸ καλά» εἶναι τόσο ριζωμένη στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἡ κωμωδία, βγαλμένη ἀπὸ αὐτοσχέδιες λαϊκὲς παραστάσεις, νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν ἀντιστρατευτῆ. Ὅπως καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, ἔτσι καὶ ὁ διασυρμὸς τοῦ κάθε νεωτερικοῦ στοιχείου μόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴ φυσικὴ στὸν ἄνθρωπο ὑπερβολικὴ ἀγάπη τῶν περασμένων καὶ τὴν ὑποτίμηση τῶν τωρινῶν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ, ὄχι ἀπὸ τὶς προσωπικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς πεποιθήσεις τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ.

Οἱ μεταφράσεις τῶν σκηνῶν τοῦ Ἀριστοφάνη ἀπὸ τὸν Σταύρου εἶναι καὶ πιστὲς καὶ ὡραῖες — μόνο κάπως ἐξευγενισμένες, θὰ ἔλεγα. Ὁ χυμὸς τοῦ χοντροῦ λόγου τῆς ἀρχαίας κωμωδίας δὲν ὑπάρχει τώρα τόσο, ὅσο τὸν ἀναζητᾷ αὐτὸς ποὺ ξέρει νὰ διαβάξῃ καὶ τὸ πρωτότυπο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ οἱ μεταφράσεις τοῦ Βάρναλη εἶναι πολὺ καλύτερες. Ὁ λόγος τῆς ἐξευγένισσης αὐτῆς εἶναι φανερός — ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἔκανε τὸ συγγραφέα ν' ἀποφύγῃ τὴ μετάφραση κάθε σκηνῆς μὲ ἀφθονες αἰσχρολογίαι: σεβασμὸς στὰ αἰσθήματα τοῦ κοινοῦ ποὺ θὰ πάρῃ στὰ χέρια του τὸ βιβλίον. Κι' ἐγὼ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θὰ ἔκανα, ἂν ἔγραφα

παρόμοιο βιβλίο. Αυτό όμως δεν μ' εμποδίζει να τονίσω πώς με τον τρόπο αυτόν ή εικόνα που παίρνει ο αναγνώστης από τον 'Αριστοφάνη είναι κάπως διαφορετική από την πραγματική.

'Από τον Σταύρου, το φιλόλογο και τον ποιητή, περιμένουμε και άλλα παρόμοια βιβλία, που θα πλουτίσουν την τόσο φτωχή σε εκλαϊκευτικά έργα γραμματεία μας, ειδικά αυτή που αναφέρεται στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΗΣ

*Αἰσώπου Μύθοι, μετάφραση Θεοσυβούλου Σταύρου. Έκδο-
τικός Οίκος Γεωργ. Παπαδημητρίου, 1950. Σελ. 160. [100 'Αθάνατα
'Έργα, αρ. 2].*

'Όσοι δεν είναι ειδικοί φιλόλογοι δεν ξέρουν από τους Αἰσώπειους μύθους παρά μόνο αυτούς που διάβασαν στο σχολείο, όταν πρωτάρχιζαν να μαθαίνουν αρχαία ελληνικά. Και όμως υπάρχουν συλλογές παλιές με πάνω από 350 μύθους σε διάφορες παραλλαγές· υπάρχει ακόμα ο βίος του Αἰσώπου σε αρκετές παραλλαγές και αυτός, ένα λαϊκό ανάγνωσμα, που μπορούμε να το παρακολουθήσουμε πρὸς τὰ πίσω τουλάχιστο ὡς τὸν 5^ο π. Χ. αἰώνα, πολύτιμο γιὰ μᾶς σήμερα, που δὲ μᾶς σώθηκαν παρά ἐλάχιστα λαϊκά ἔργα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς χαιρετίζουμε μὲ ιδιαίτερη χαρὰ τὸ ἔργο τοῦ Θρ. Σταύρου, που δίνει τὴν μετάφραση ἀπὸ δλόκληρο τὸν Αἰσώπο 'Ο μεταφραστὴς στηρίχτηκε στὴν ἔκδοση τοῦ E. Chambry (1925), που δὲν εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες στὴ συλλογὴ Budé (πρβ. X. X. Χαριτωνίδη, Εἰς τοὺς Αἰσωπεῖους μύθους, 'Επιστ. 'Επετ. Φιλολ. Σχολ. Πανεπ. Θεσ/κῆς 1 (1927) 35-64 καὶ 281, A. Hausrath, Philol. Wochenschr. 1927, 1537). Τοῦ Hausrath τὸ Corpus fabularum aesopicarum, τόμ. I, δὲν μπόρεσε νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ· ἡ ἔκδοση κυκλοφόρησε μόλις τὸ 1940 στοῦ Teubner καὶ καταστράφηκε, ὅσο ξέρω, δλόκληρη μὲ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ πολέμου¹. 'Ο Σταύρου δὲν ἀκολούθησε τυφλὰ τὸν Chambry· ποὺ καὶ ποὺ προτίμησε γραφὲς ἄλλες καί, σπανιότερα, καὶ παραλλαγὲς μύθων ἄλλες. 'Η νεοελληνικὴ ἀπόδοση γενικὰ ἱκανοποιεῖ, κάτι· ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένουμε ἀπὸ τὸν ἀξιο καὶ δοκιμασμένο μεταφραστή. Οἱ γραμματολόγοι κρίνοντας τὸ ὕψος τῶν αἰσώπειων μύθων τονίζουν τὴν ἀπλότητα τῆς γλώσσας καὶ τὴν παρατα-

¹ Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ben Edwin Perry (1952), ποὺ ἔτσι κι' ἄλλωθς δὲν πρόφτανε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ Σταύρου, ἰδὲς τὸν X. X. Χαριτωνίδη, Πλάτων 4 (1952) 101 κέ.

χτικὴ σύνταξη τῶν νοημάτων τους. Στὸ μεταφραστὴ λοιπὸν ἢ ἀπόδοση δὲν παρουσίαζε προβλήματα μεγάλα, ἀφοῦ καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀνήκει στὸν ἀναλυτικὸ γλωσσικὸ τύπο. Ἔτσι κατορθώθηκε νὰ κρατηθῆ τὸ ἴδιο ὕφος, χωρὶς πολλὰ μεταβολὰς καὶ παραγεμίματα, ἀναγκαῖες στὴ γλώσσα μας, ἔταν τὰ νοήματα διατυπώνωνται συνθετώτερα στὸ πρωτότυπο.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ κάνω μερικὰ παρατηρήσεις, ποὺ ὁ μεταφραστής θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ τὶς χρησιμοποίησιν σὲ μιὰ δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ ὄραίου αὐτοῦ ἔργου:

Σὲ ὀρισμένους μύθους ἦταν, νομίζω, ἀναγκαῖο, νὰ δοθοῦν μερικὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα: οἱ μῦθοι 9 καὶ 350 εἶναι ἀκατανόητοι γιὰ ὅποιον δὲν ξέρει τὸν ἀττικὸ μῦθὸ τῆς Πρόκνης καὶ τῆς Φιλομήλας. Τὸ ἴδιο ἀκατανόητη παραμένει στὸ μῦθὸ 166 ἡ ἔκφρασις «ἀπαρνῆθηκες τὸν πρῶτο σου ἀφέντη» σὲ ὅποιον ἀγνοεῖ πὼς ὁ κόρακας ἦταν τὸ ἱερό πούλι τοῦ Ἀπόλλωνα.— Στὸ μῦθὸ 192 καλὸ θὰ ἦταν νὰ σημειωθῆ πὼς τὸ ὄνομα *κερδῶ* ἦταν μιὰ σταθερὴ προσωνομία τῆς ἀλεπούς (ὅπως π.χ. τὸ *καλλίας* γιὰ τὸν πίθηκο. Πρβ. τὰ νεώτερα *κυρὰ - Μαριά, κύρ - Μέντιος*).— Ὁ μῦθος 252 μὲ τὸ θυσιάζει τέλος δὲ σημειώνεται πὼς εἶναι κατὰ λέξιν παρμένος ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (Κριταὶ 9,8).— Στὸ μῦθὸ 44 νομίζω πὼς ἡ ἐξήγησις ἔπρεπε νὰ εἶναι καθαρότερη: «Δυὸ ἀνθρώποι λογομαχοῦσαν ποιὸς ἦταν πιὸ μέγας θεός, ὁ Θησέας ἢ ὁ Ἡρακλῆς. Οἱ θεοὶ θυμωσαν μαζί τους καὶ ρήμαξαν τὶς χῶρες τους· ὁ ἓνας τοῦ μιανοῦ, ὁ ἄλλος τοῦ ἄλλουνοῦ». Ἀπὸ τὴν ἀόριστη διατύπωση «οἱ θεοὶ θυμωσαν μαζί τους» δὲ φαίνεται καθαρὰ πὼς ὁ λόγος εἶναι ἀκριδῶς γιὰ τὸ Θησέα καὶ τὸν Ἡρακλῆ, οὔτε ἀπὸ τὴ συνέχεια καταλαβαίνει κανεὶς, ἀμέσως τουλάχιστο, πὼς ὁ Ἡρακλῆς ρημάζει τὴ χώρα τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ Θησέα καὶ ὁ Θησέας τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ Ἡρακλῆ. Τὸ πρωτότυπο γράφει καθαρὰ: *ἐκάτερος τὴν ἐτέρου χῶραν ἠμύνατο* (= ἐκδικήθηκε). Πρβ. Βαθρ. 15. Ἴσως καὶ μιὰ παρατήρησις, ὅτι γιὰ τοὺς ἀρχαίους οἱ ἥρωες ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο θεοί, μιὰ καὶ πίστευαν γι' αὐτοὺς πὼς μετὰ τὸ θάνατό τους εἶχαν τὴ δύναμιν νὰ κάνουν τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ στοὺς ἀνθρώπους, νὰ βοηθοῦσιν ἀκόμα καλύτερα τὴν κατανόησιν τοῦ ὄραίου αὐτοῦ μῦθου.— Στὸ μῦθὸ 258 ἡ σκᾶλα: *ναῦν μεγάλην — πλοῖον οὐκέτι μέγα ὡς τὸ πρότερον* — φράσις δὲ φαίνεται καθαρὰ στὴν ἀπόδοση: «*καράβι — κατὰ — ξερόκλαδο*».— Τέλος στὸ μῦθὸ 35 (ἴσως καὶ ἄλλοῦ) θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ πὼς τὸ ἐπιμύθιο δὲν ταιριάζει στὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας.

Μὲ τὴν μετάφρασιν αὐτὴ ὁ Θρασύδουλος Σταύρου χαρίζει στοὺς Ἕλληνας γιὰ πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Κοραῆ — ποὺ ἔδωσε ὡστόσο ἐκδοσὴ, ὄχι μετάφρασιν — ὅλο τὸν Αἴσωπο. Τοῦ ἐκφράζουμε, μαζί μὲ τὴν εὐγνωμοσύνην μας, τὴν εὐχὴ νὰ συνεχίσῃ τὴν ὄραία αὐτὴ προσπάθεια καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας.

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΗΣ

Wolfgang Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk.
K. F. Koehler Verl., Stuttgart 1951. Σελ. 448. Πίνακες 28.

Τὸ ὄραιο μεγάλο βιβλίον εἶναι ἐπανεκδοσὴ μιᾶς ἐπιλογῆς ἀπὸ μελέτες τοῦ συγγραφέα σχετικὰς μὲ τὸν κόσμον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ὀμήρου,

πού είχε εκδοθή τὸ 1943, ἀξυμμένη μὲ δύο ἀκόμη. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Schadewaldt λέει, οἱ ἐργασίες μέσα στὸ βιβλίο εἶναι καταταγμένες ἔτσι, ὥστε νὰ δίνουν μὲ προοδευτικὸ τρόπο στὸν ἀναγνώστη μέρη ἀπὸ τὴν πορεία πὺ ἐκάμε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας προσπαθώντας νὰ φτάση νὰ γνωρίση τὸν Ὅμηρο. Δίνουμε σύντομα τὸ περιεχόμενον κάθε μελέτης χωριστά. Μελέτη πρώτη: Homer und die homerische Frage (σ. 1 - 35, γραμμένη τὸ 1937). Εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Ὀμηρικοῦ προβλήματος, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ οἱ κριτικοὶ ἀρνήθησαν τὸν Ὅμηρο καὶ πίστεψαν πὺς ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια εἶναι αὐτοφανέρωτα γεννήματα τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ λαοῦ, ὡς τὴ στιγμή πὺ ἡ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη πολυδαίδαλη ζήτηση, τοὺς ἀνάγκασε νὰ ξαναβροῦν, δοκιμασμένα καὶ ἀκλόνητα πιά, μέσα στὸ ἐνιαῖο ἔργο τὴν πίστη γιὰ τὸν προσωπικὸ ποιητὴ, τὸν Ὅμηρο, πὺ στὴν καθολικότητα τῆς μεγαλοφυΐας του ἔφτασε νὰ γίνῃ ἡ ἐνοάρκωση τῆς ἰδέας καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἑλλήνα ἀνθρώπου. Ἡ ἐξέταση ἔλη γίνεται μὲ πολλὴ πνευματικότητα, καθὼς ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ παράλληλα μὲ τὸ ὁμηρικὸ ζήτημα νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ παρακολουθοῦμε ὀλοκάθαρα ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν πορεία τῆς ἰδίας τῆς φιλολογίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας τῆς ποιητικῆς δημιουργίας καὶ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὁ συγγραφέας νομίζει πὺς εἶναι: τὸ βαθύτερο κέρδος, πὺ ἔχει νὰ μᾶς δώσῃ ἡ μελέτη τοῦ Ὀμήρου.

Ἡ δευτέρα μελέτη ἔχει τὸν τίτλο: Neues zur Ilias (σ. 36-53, γράφτηκε τὸ 1934). Σ' αὐτὴν ὁ συγγραφέας δίνει τὴ νεώτερη στάση τῆς φιλολογίας ἀντίκρυ στὸν Ὅμηρο ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ σημεῖο πὺ τὴν ἄφησε ὁ Wilamowitz. Ὁ συγγραφέας νομίζει ὅτι στὸν Ὅμηρο πρέπει νὰ δοῦμε τὸν ἄνθρωπο πὺ ἔχει ἀφομοιώσει ὀλόκληρη τὴν κληρονομία τῶν πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἐπικῶν σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα, τὶς μορφές τῆς ἐκφρασης καὶ τὴ μυθικὴ παράδοση, καὶ ὕστερα ἔδωσε αὐτὸς ἀπ' τὴ δική του ψυχὴ μιὰ καινούργια μοναδικὴ σύνθεση. Μιὰ τέτοια μορφικὴ κληρονομία παρμένη ἀπὸ τὴ λαϊκὴ αὐτοσχέδια ποίηση βρίσκει ὁ Sch. πὺς εἶναι ἡ ἐπανάληψη τῶν ἰδίων στίχων. Ἀκόμη ἡ τάση γιὰ ἀποστραγγύλωση τῶν θεμάτων του, πὺ εἶναι ἕμως, πρέπει νὰ τὸ προσέξουμε, πολὺ ἀλλιώτικη ἀπὸ τὸ δραματικὸ σύντομο κλείσιμο τῶν θεμάτων, ὅπως τὸ βλέπουμε στὰ δημοτικὰ τραγούδια. Στὸν Ὅμηρο τὰ γεγονότα μπλέκονται μεταξὺ τους καὶ ἡ τέλεια ὀλοκλήρωσή τους γίνεται μοναχὰ μέσα στὸ σύνολο. Ἀκόμα ἡ μιὰ σκηνὴ προετοιμάζει τὴν ἄλλη. Μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ νομίζει ὁ Sch. ὅτι ὁ Ὅμηρος ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη πὺ ἔχει γιὰ τὴ ζωὴ τὴν ἰδία, ὅτι δηλαδὴ καὶ σ' αὐτὴν τὰ γεγονότα ἔλα ἀκολουθοῦν μὲ συνέπεια τὴ θέληση τῶν θεῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα: πόσο ἐλεύθερο δείχνει ὁ Ὅμηρος τὸν ἄνθρωπο καὶ

ίκανο να κανονίσει αυτός την έκβαση των πραγμάτων αντίθετα με τη βουλή του Δία. Έδω δίνονται ακόμα, σαν κεφάλαια που απασχολούν τη σύγχρονη έρευνα, ή πολυφωνία του ύφους του Όμηρου, ανάλογη κάθε φορά με την ποικιλία των εκφράσεων της ζωής, που δίνεται σε όλη την πραγματική πολυμορφία της, ή κλιμάκωση των θεμάτων, ή κατά ζεύγη αντίθεση των χαρακτήρων των ήρώων, ή πόλωση στα πεδία της δράσης και άλλα ανάλογα. (Πρόβ. Ι. Θ. Κακριδής, Όμηρικές Έρευνες). Εκείνο που έχουν να γυρέψουν από δω και πέρα οι Όμηριστές ο Sch. νομίζει ότι είναι, τί άφησε στην ψυχή του Όμηρου ή ποιητική κληρονομιά σχετικά με τις μορφές των ήρώων και ποιές στάθηκαν οι πηγές της έμπνευσής του.

Ή τρίτη διατριβή: Die Gestalt des homerischen Sängers (σ. 54 - 86) είναι γραμμένη το 1943. Σ' αυτήν με μια βαθύτατη αρχαιογνωσία ο συγγραφέας μάς ύψώνει σιγά σιγά τη μορφή και το νόημα του έργου του αρχαίου ραψωδού. Ο ραψωδός κατά τον Sch. είναι ο ποιητής που έκτελούσε πολύ μεγάλο λειτούργημα για το λαό του, έντελώς όμως αντίθετα απ' αυτό που γυρεύουμε σήμερα από τον ποιητή. Ο αρχαίος ραψωδός δέν έπρεπε να δώσει τίποτα δικό του και τίποτα πρωτότυπο, κανένα γέννημα της δικής του φαντασίας. Έπρεπε να κρατήσει τις παραδομένες μορφές της αφήγησης και να εκπληρώσει, βοηθημένος από τη δύναμη που χαρίζουν οι κόρες της Μνημοσύνης, τουτό το τριπλό έργο: να πληροφορηθή τις φήμες, να δοξάσει τα έργα, να γοητέψει τους ανθρώπους λέγοντας την αλήθεια και αποθανατίζοντας τις μνήμες των μεγάλων γεγονότων. Το βραβείο το έπαιρνε εκείνος που κατόρθωνε, με την όμορφιά που βρίσκεται μέσα στο παραστατικό και πειστικό δόσιμο της αλήθειας, που αυτός μονάχα ήξερε, να ζωντανέψει έμπρός στα μάτια των ακροατών τους ήρωες και τα μεγάλα τους πάθη, έτσι που να τά ζήσουν κι' αυτοί και να πλημμυρίσει ή ψυχή τους από την κάθαρση που θα δώσει άργότερα ο τραγωδός.

Ή τέταρτη: Homer und sein Jahrhundert (σ. 89 - 129, γραμμένη το 1942) γυρεύει να καθορίσει την ιστορική πραγματικότητα του 8ου αιώνα και να τοποθετήσει μέσα σ' αυτήν το έργο και το πρόσωπο του Όμηρου. Ο Sch. πιστεύει πως τον 8ο αιώνα ο έλληνας πολιτισμός έφτασε στην πρώτη άκμή του· πως ο Όμηρος σαν μεγαλοφυΐα πύκνωσε με την άτομική του δύναμη όλόκληρο το πνεύμα της εποχής του, που ήταν σύνθετο, αντινομικό και πολύ δυναμικό σε όλες τις εκδηλώσεις του πολιτισμού. Ο Όμηρος έκλεισε στην ψυχή του μέσα τις αναμνήσεις από την άκμή των προγόνων του 14ου αιώνα και όραματίσθηκε την τελειότητα του 5ου. Ίωνας αυτός, ταξιδευτής και ποιητής αληθινός, κατόρθωσε να συλλάβει και να εκφράσει στο έργο του την Πανελλάδα.

Στην πέμπτη μελέτη: Die homerische Gleichniswelt und die kretisch-mykenische Kunst. Zur homerischen Naturanschauung (σ. 130 - 154, γραμμένη τὸ 1951) παραβάλλοντας ὁ Sch. παραστάσεις κρητομυκηναϊκῆς τέχνης με παρομοιώσεις τοῦ Ὀμήρου πού ἔχουν τὰ ἴδια θέματα δείχνει πόσο βασικά διάφορα ἀπὸ τοὺς Κρητομυκηναίους τεχνίτες ἀντικρίζει ὁ Ὀμηρὸς τὸν κόσμον. Οἱ Κρήτες δίνουν ὅλα τὰ πράγματα στατικά, με παραδείσια γαλήνη, στὴν ἐξωτερικὴ τους μορφή μόνον. Οἱ παρομοιώσεις τοῦ Ὀμήρου δίνουν τὴ φύση σὰν θετικὰ ἐνεργὸ δύναμη, τὰ ὄντα στὴ δυναμικὴ ἔκφρασή τους με τὴ συμβολικὴ τους πιά ἔννοια. Κάθε παρομοίωση δίνει μιὰ δράση τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού γίνεται, καλύτερα, τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἔννοιας πού ἐκφράζει ἢ δράση, κάτι πού δὲ βλέπει τὸ μάτι, μὰ συλλαμβάνει ὁ νοῦς. Αὐτὴ τὴ σύλληψη τοῦ κόσμου σὰν ἔννοια, πού εἶναι μιὰ προβαθμίδα γιὰ τὸν κατοπινοῦ φιλοσοφικὸ ὀρισμὸ, κάτι ἐντελῶς ἑλληνικὸ, τὴ βρίσκει ὁ συγγραφέας ἔχι μονάχα στὶς παρομοιώσεις τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα χάλκινο ἀλογάκι γεωμετρικῆς τέχνης πού βρίσκεται στὴν Τυβίγγη. Σ' αὐτὸ ὁ τεχνίτης, ἀντίθετα με τὸν κρητομυκηναῖο, προσπαθεῖ νὰ ἐκφράση τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα πού κάνουν τὴν ἀρετὴ τοῦ ἀλόγου, τοὺς δυνατοὺς μηροὺς καὶ τὴν καμπύλη τοῦ λαιμοῦ. Καὶ στὸ κοινὸ αὐτὸ ἀντίκρισμα τῶν πραγμάτων βλέπει ὁ Sch. κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ὄγδου αἰῶνα πάλι.

Ἡ ἕκτη μελέτη ἔχει τὸν τίτλο: Einblick in die Erfindung der Ilias — Ilias und Memnonis (σ. 155 - 205) καὶ εἶναι γραμμένη τὸ 1951. Ἡ μελέτη αὐτὴ, καθὼς μᾶς δίνει τὶς τελευταῖες ἀπόψεις τοῦ Sch., σὲ μερικὰ σημεῖα μάλιστα διάφορες ἀπὸ τὶς πρὶν, εἶναι ἢ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἕλες. Σ' αὐτὴν βλέπομε νὰ δίνη τοὺς καρπούς του ὁ τρόπος τῆς ἔρευνας πού ὁ Sch. νομίζει πὼς ἔχει ν' ἀκολουθήσῃ στὸ μέλλον ἢ ὁμηρικὴ ἔρευνα, καὶ με ἀσυνήθιστη χαρὰ παρακολουθοῦμε πὼς ὁ συγγραφέας κατορθώνει νὰ ἐπανασυνθέσῃ με πληρότητα τὴν παλιὰ Μεμνονίδα, τὸ μέρος δηλ. ὅπου στὸ κυκλικὸ ἔπος «Αἰθιοπίδα» ὁ Ἀχιλλέας σκότωνε τὸν Μέμνονα. Ἡ Αἰθιοπίδα τοποθετεῖται τώρα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ ἀξιοποιοῦνται οἱ μαρτυρίες τοῦ Πρόκλου πού μᾶς ἔσωσε ὁ Πατριάρχης Φώτιος, σχόλια σὲ ἄλλους συγγραφεῖς καὶ ἐργασίες ἀρχαίων φιλολόγων. Στὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ Sch. βασίστηκε στὸ ἔργο τοῦ Ἑλβετοῦ Pestalozzi, Die Achilleis als Quelle der Ilias (Zürich 1945) καὶ στὶς ἐργασίες τοῦ I. Θ. Κακριδῆ, πού ἐκδοθήκανε ἀπὸ τὸ 1930 - 1949, κυρίως τὶς Homeric Researches (Lund 1949). Εἶναι ὁμως καταπληκτικὴ ἢ διορατικότητά πού ἀναπτύσσει καὶ ὁ ἴδιος, ὅταν χάρη στὴν πολυχρόνια ἀναστροφή με τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ τοὺς μελετητὲς τους κατορθώνει νὰ κινῆται με ἀσφάλεια μέσα στὶς πιὸ σκοτει-

νές περιοχές τῆς ἐπιστήμης σάν σέ πολὺ γνωστούς του χώρους. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπανασύνθεση τῆς Μεμνονίδας ὁ συγγραφέας ἀναλύει συγκριτικὰ ἑπτὰ βασικὰ θέματα ποὺ βρίσκει νὰ ἔχουν ἴδια ἢ Ἰλιάδα καὶ ἡ Μεμνονίδα, γιὰ νὰ δείξῃ πῶς τὸ προομηρικὸ ἔπος, ποὺ ἦταν ἀπλὰ ἠρωικὸ καὶ τιμοῦσε τοὺς ἡμίθεους, ὑψώθηκε μὲ τὴν ἀληθινὰ δημιουργικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Ὀμήρου σὲ βαθιὰ ψυχολογικὸ ποίημα, ποὺ δίνει τὴν τραγικότητα τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγωνίζεται ἐνάντια στὴν ἴδια του ἀνημποριά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δείχνεται πῶς ὁ Ὀμηρὸς ὑψωσε ἐπάνω στὸ παραδομένο τὸ πρωτοφανέρωτα νέο, τὸ ὑψηλό, τὸ τραγικὸ, τὸ ἀληθινό. Στὴν ἐργασία αὐτὴ ὁ Sch. ἐξάπαντος ἀντίκρισε τὸ θέμα του μὲ μάτι ποὺ ἀσκήθηκε νὰ βλέπῃ τὴν ἀλήθεια μὲ ἑλληνικὸ φῶς.

Στὶς μελέτες ποὺ ἀκολουθοῦν μὲ τὸν τίτλο *Homerische Szenen* (σ. 205-374) καὶ ὑπότιτλους *Hektor und Andromache* (1935), *Die Entscheidung des Achilleus* (1936), *Hektors Tod* (1943), *Der Schild des Achilleus* (1938), ὁ Sch., ἀφοῦ δίνει τὰ σχετικὰ μέρη τῆς Ἰλιάδας σὲ μετάφραση, τὰ ἀναλύει καὶ τὰ ἐρμηνεύει πολὺπλευρα καὶ βαθιὰ, σὲ τρόπο ποὺ καὶ οἱ ἠρωικὲς μορφὲς φωτίζονται καὶ τὸ ὅλο νόημα τῆς Ἰλιάδας ἀποκαλύπτεται μοναδικὰ ἀνθρωπιστικῶς. Οἱ παραπομπὲς τέλος καὶ οἱ παρατηρήσεις (σ. 375-443) διαφωτίζουν σὲ πολλὰ καὶ δίνουν πολὺτιμη βιβλιογραφία.

Εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ W. Schadewaldt εἶναι σήμερα ἀπὸ τοὺς κορυφαίους φιλολόγους τοῦ κόσμου καὶ κάθε καινούργιο ἔργο του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πολὺτιμη συμβολὴ στὴν περιοχὴ τῆς φιλολογίας ποὺ ἀναφέρεται. Μὲ τὴν ἀνάλυσή μου προσπάθησα νὰ βοηθήσω μονάχα τὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσῃ μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου. Τὴ σημασία του ἀκέραιη θὰ τὴν καταλάβῃ μονάχα ὁποῖος τὸ διαβάσῃ. Κάτι ποὺ θὰ ἤθελα μόνο νὰ προσθέσω εἶναι, ὅτι καθὼς διάβαζα τὸ ἔργο μου ἔκαμε ἐντύπωση ὅτι ὁ Sch. ξαναγυρίζει ἀκατάπαυτα στὶς πλάνες τῶν ἀναλυτικῶν, σάν νὰ ζῆ ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τους καὶ νιώθει νὰ τὸν βαραίνουν. Οἱ Ὀμηριστὲς τῶν ἄλλων λαῶν καὶ ἰδιαίτερα οἱ νεοέλληνες ἔχουν ἐλευθερωθῆ ἀπ' αὐτές. Ὅτι ἡ μεγάλη κληρονομιά βαραίνει ἀκόμη τοὺς Γερμανοὺς φιλολόγους τὸ εἶδα πιὸ καθαρά, ὅταν διάβασα ἀργότερα τὶς ἐργασίες τῶν H. J. Mette, W. Theiler, G. Jachmann κ. ἄ., ποὺ ἐνῶ γνωρίζουν τὸ ἔργο τοῦ Sch., ξαναγυρίζουν σὲ παλιὰς ἀμφισβητήσεις γιὰ λεπτομέρειες, ἀντὶ νὰ στραφοῦν στὸ πλῆθος τῶν νέων προβλημάτων, ποὺ ὀλοζώντανα περιμένουν τοὺς ἐπιστήμονες ποὺ θὰ τὰ ἐρευνήσουν μὲ τίς νέες προοπτικὲς ποὺ ἀνοίξαν οἱ πρωτοπόροι.

Franz Dölger, Ein Fall slawischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. München, 1952. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1952, Heft 1. Σελ. 28.

Ὁ καθηγητὴς κ. Dölger ἀσχολεῖται εἰς τὴν νέαν του ἐργασίαν μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐγκαταστάσεως Σλάβων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερισσοῦ κατὰ τὸν Ἰ' αἰῶνα. Ἀφορμὴν τοῦ παρέσχε ἓνα ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων, τὸ ὁποῖον ἐκδίδει ἐδῶ πλήρως διὰ πρώτην φοράν. Τὸ ἐν λόγῳ ἔγγραφο ἀνήκει εἰς τινὰ Λέοντα «πατρικίον, ἀνθύπατον, κριτὴν τοῦ βήλου, νοτάριον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου βασιλέως, καὶ ἀναγραφέα τῆς Δύσεως», καὶ ἐγράφη κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον τοῦ ἔτους 1044, 1059 ἢ 1074 (διότι δυστυχῶς μᾶς δίδονται μόνον ὁ μῆν καὶ ἡ ἰνδικτιῶν). Πρόκειται δὲ περὶ ἐπιβεβαιωτικοῦ γράμματος, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπικυρώνονται τὰ προνόμια τὰ χορηγηθέντα εἰς τὴν Μονὴν Ἰβήρων διὰ χρυσοβούλλων τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ρωμανοῦ Β', Βασιλείου Β', καὶ Μιχαῆλ Δ' τοῦ Παφλαγόνο. Εἰς τὸ γράμμα τοῦ Λέοντος δὲν μνημονεύονται ἀπλῶς τὰ χρυσόβουλλα αὐτά, ἀλλὰ δίδεται καὶ περίληψις τοῦ περιεχομένου των. Ἡ περίληψις δὲ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ρωμανοῦ Β' ἀπετέλεσε τὴν βᾶσιν τῆς μελέτης τοῦ κ. Dölger.

Ἐκ τῆς περιλήψεως αὐτῆς τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ρωμανοῦ Β', τοῦ ὁποῖου δυστυχῶς τὸ πρωτότυπον δὲν γνωρίζομεν, μανθάνομεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ αὐτὸς τοῦ Βυζαντίου ἐχορήγησεν εἰς τὴν Μονὴν Κολλοβοῦ (ἢ ὁποῖα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Λέοντος ἀνήκεν εἰς τὴν Μονὴν Ἰβήρων) τεσσαράκοντα παροίκους, ἀπηλλαγμένους ὅλων τῶν δημοσίων φόρων, ὡς ἀποζημίωσιν «ἀνθ' ὧν ἀφηρέθησαν τοπίων ἀπὸ τῶν πάλαι παραδοθέντων τῷ μέρει ταύτης ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ἱερισσοῦ παρὰ τῶν ἐνοικηνοθέντων ἐκεῖσε Σκλάβων Βουλγάρων». Τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐξάγει ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ὁ κ. Dölger, δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: 1. Ἡ ἐγκατάστασις αὐτῆ τῶν «Σλάβων Βουλγάρων» εἰς τὴν Ἱερισσὸν δύνανται εὐλόγως νὰ θεωρηθῇ ἀποτέλεσμα τῶν Βουλγαρικῶν ἐπιδρομῶν εἰς τὴν Θράκην, Μακεδονίαν καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τοῦ τσάρου Συμεῶν κατὰ τὰ ἔτη 913-924. 2. Ἡ ἐγκατάστασις ὑπῆρξεν ὀριστικὴ καὶ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἔχει ἐδῶ τὸ ρῆμα ἐνοικηνοῦσθαι. Αἱ δὲ γαῖαι, αἱ ὁποῖαι ἀφηρέθησαν μᾶλλον βιαίως ὑπὸ τῶν ἐπηλύδων, παρέμειναν ἔκτοτε εἰς χεῖρας των. 3. Τὸ ὄνομα Σκλάβοι ἐννοεῖ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν Σλάβους καὶ ὄχι σκλάβους.

Ὡς ὁ κ. Dölger παρετήρησεν ἤδη, τὸ γράμμα τοῦ Λέοντος ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Porfirij Uspenskij. Ἐκτὸς τῶν τμημάτων τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ κ. Dölger, ὁ Uspenskij

kij έχει επίσης εκδώσει τὸ κείμενον τῆς περιλήψεως τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ρωμανοῦ Β' ¹. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Uspenskij διαφέρει τῆς ἐκδόσεως τοῦ κ. Dölger διὰ τῆς παραλείψεως τῶν λέξεων «αὐτῆ παρέχων» (ἔκδ. Dölger, 12) καὶ ἀνικαταστάσεως τοῦ ὀνόματος Ἑρρισσοῦ δι' Ἑρρισσοῦ. Ἦσως ὁ Uspenskij νὰ μὴ εἶχε ἰδεῖ τὸ πρωτότυπον, ὡς ὁ κ. Dölger, ἀλλὰ ἀντίγραφον αὐτοῦ.

² Ἐκτὸς τῆς πηγῆς αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ἐμελέτησε τόσον διεξοδικῶς ὁ κ. Dölger, νομίζω ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλη μία, ἡ ὁποία ὁμιλεῖ περὶ τῆς παρουσίας Βουλγάρων ἐπηλύδων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑρρισσοῦ κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν. Πρόκειται περὶ μιᾶς «ἐγγράφου ἀσφαλείας», ἐκδοθείσης κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 982 ἐν σχέσει μὲ μίαν σύμβασιν μεταξὺ τῶν κατοίκων τοῦ κάστρου Ἑρρισσοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰβήρος, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς Ἰβήρων, συμφώνως μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰβήρ θὰ ἔβιβε διὰ μίαν περίοδον 29 ἐτῶν γαίας τῆς Μονῆς Κολοβοῦ εἰς τὴν τοποθεσίαν Γραδίσκα παρὰ τὴν Ἑρρισσὸν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Ἑρρισσοῦ ἀντὶ 100 χρυσῶν νομισμάτων καὶ ὠρισμένων γαιῶν εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Λόγγου. Τὸ ἐγγράφον αὐτὸ ὑπογράφεται μεταξὺ ἄλλων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἑρρισσοῦ Θεοδότου καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς Λαύρας Ἀθανασίου· φέρει δὲ ἐπὶ τῆς κορυφῆς 75 ὑπογραφὰς (σίγνα) μαρτύρων. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει καὶ μία σλαβικὴ μὲ γλαγολιτικὰ γράμματα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερον ὑπάρχον χρονολογημένον μνημεῖον εἰς τὴν ἀλφάβητον αὐτήν ³.

Τὸ πλήρες κείμενον αὐτῆς τῆς «ἐγγράφου ἀσφαλείας» οὐδέποτε ἔχει δημοσιευθῆ. Μόνον ὁ P. Uspenskij, ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδεῖ τὸ ἐγγράφον τοῦτο εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων κατὰ τὸ πρῶτον ταξιδίον του εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος (14/16 Ἰουνίου 1846), ἔχει δημοσιεύσει περίληψιν τούτου ἐν μέρει εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τὸ πρωτότυπον καὶ ἐν μέρει εἰς ρωσικὴν μετάφρασιν ³. Προσθετέον ὅτι τοῦ ἐγγράφου τούτου σώζε-

¹ P. Uspenskij, «Suždenie ob afono-iberskom akte 982 goda i o glagoličeskoj podpisi na nem popa Giorgija», Izvestija Imperatorskago Arheologičeskago Obščestva 5 (1863) 17. Ἐπίσης ἐδημοσιεύθη βραδύτερον καὶ εἰς τὸ ἔργον του Pervoe putešestvie v afonskie monastyri i skity (Κίεβον 1877), 312-313.

² P. Uspenskij, ἐνθ. ἀν. 13. Βλ. ἐπίσης G. Hinskij, «Značenie Afona v istorii slavjanskoj pismennosti». Žurnal Minist. Narod. Prosv. Néa serija 18 (1908) 13, καὶ I. Ivanov, Bulgarski starini iz Makedonija ³ (Σόφια, 1931), 22.

³ P. Uspenskij, Izvestija Imp. Arh. Obščestva 5 (1863) 15-16, καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Pervoe putešestvie, 312-13.

ται φωτογραφία εἰς τὴν περίφημον συλλογὴν τοῦ P. Sevastjanov¹.

Ἡ γνῶσις τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου ὑπὸ τοῦ Σλάβου αὐτοῦ μάρτυρος ὑποδηλοῖ ὅτι οὗτος προήρχειτο ἐκ τῶν Βουλγαρικῶν χωρῶν ἐνθα ἡ καλλιέργεια τῶν σλαβικῶν γραμμάτων εὑρίσκετο ἐν ἀκμῇ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ I' αἰῶνος². Εἶναι δὲ νομίζω λογικὸν νὰ συνδέσῃ κανεὶς τὸν ἐν λόγῳ μάρτυρα μετὰ τῶν Βουλγάρων ἐπηλύδων, τῶν ὁποίων ποιεῖται μνεῖαν τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ρωμανοῦ Β'.

Τέλος ἐνδιαφέρον ἔχει διὰ τὸ θέμα τὸ ὁποῖον πραγματεύεται ὁ κ. Dölger ἓνα χωρίον ἐκ τοῦ γεωργιστῆ Βίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἀγιορείτου, ὁ ὁποῖος ἐγράφη κατὰ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ IA' αἰῶνος. Ὁ Γεωργιανὸς ἀγιογράφος ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἄθλους τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἀγιορείτου (πρῶτον ἡμισυ τοῦ IA' αἰῶνος) γράφει τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα κατὰ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Βολλανδιστοῦ P. Peeters³: «Est enim inter villas Sancti Montis vicus aliquis nomine Livadia⁴, qui locus est reductus quidam sinus, in vasta solitudine, inter iuga quercetis horrida, ubi non opinor aliquem e sanctis umquam vixisse. Illic porro consederant Bulgari qui Sclavi appellantur, homines plane stupidi, brutis similes, inverecundi, impura reptilia depascentes. In hac igitur villa, uti diximus, a priscis temporibus ad nostram usque aetatem simulacrum permanserat ex marmore ductum, figura feminea». Συνεχίζων ὁ ἀγιογράφος γράφει ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος κατέστρεψε τὸ εἶδωλον αὐτῆς τῆς θεᾶς⁵. Ἴσως νὰ πρόκειται ἐδῶ περὶ τῶν ἰδίων «Σλάβων Βουλγάρων» τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ρωμανοῦ Β'.

Ἐν τέλει θὰ πρέπη νὰ τονισθῇ ὅτι οἱ Βούλγαροι αὐτοὶ ἐπήλυδες εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερισσοῦ, τοὺς ὁποίους ἔφεραν ἐκεῖ κατὰ τύχην αἱ ἐπιδρομαὶ τοῦ τσάρου Συμεών⁶, ἦσαν πολὺ ὀλίγοι τὸν ἀριθμὸν, ὡς

¹ A. Viktorov, *Sobranie rukopisej P. I. Sevastjanova* (Μόσχα 1881), 91.

² Βλ. M. Murko, *Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen* (Λειψία 1908), 58 κέ. Fr. Trugrančic, *Letteratura medioevale degli Slavi meridionali* (Ρώμη 1950), 150 κέ.

³ P. Peeters, «Histoires monastiques géorgiennes», *Analecta Bollandiana* 36/37 (1917/19) 104, 26 κέ. Πρβ. R. L. Wolff, «The 'Second Bulgarian Empire'. Its origin and history to 1204», *Speculum* 24 (1949) 205-6.

⁴ Εἰς τὸ γεωργιανὸν κείμενον ὁ τύπος ἔχει ὡς ἐξῆς: *livsdia* ἢ *livsda*. Περὶ τοῦ Ἀγιορειτικοῦ τούτου τοπωνυμίου βλ. Fr. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges* (Μόναχον 1948), ἐν λέξει εἰς τὸν πίνακα ὀνομάτων.

⁵ Ὡς γνωστὸν οἱ Σλάβοι διετήρησαν πολλὰς εἰδωλολατρικὰς συνηθείας κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν των. Βλ. L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave* (Παρίσιος 1926), II, 168.

⁶ Περὶ τῶν ἐπιδρομῶν αὐτῶν βλ. N. A. Béhn, «Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων»

ἐξάγεται ἐκ τῶν πηγῶν, καὶ διὰ τοῦτο ταχέως ἀφωμοιώθησαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Τὰ δὲ συμπεράσματα ὠρισμένων Σλάβων ἱστορικών¹, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰδήσεων τῆς περιλήψεως τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ τῆς «ἐγγράφου ἀσφαλείας» τοῦ 982, περὶ ὑπάρξεως Σλάβων μοναχῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ἀποτελοῦν καταφανῆ διαστρέβλωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΣΟΥΛΗΣ

Schirò (Giuseppe), Vita inedita di S. Cipriano di Calamizzi (dal cod. Sinaitico n. 522). Estratto dal «Bolletino della Badia greca di Grottaferrata», N. S. Vol. IV - 1950. 2° trimestre (σ. 65 - 97).

Ὁ κ. G. Schirò δημοσιεύει τὴν ἀνέκδοτη βιογραφία τοῦ ἁγίου Κυπριανοῦ τῶν Καλαμιτζίων, ἑνὸς ἁγίου τῆς Καλαβρίας, ποῦ καθὼς ὁ ἴδιος ἀποδεικνύει, ἔζησε τὸ δωδέκατον αἰῶνα. Ὁ βίος αὐτοῦ περιέχεται στὰ φ. 219r - 222v τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα 522, ποῦ εἶναι γραμμένος τὸ 1242.

Ὁ ἅγιος Κυπριανὸς εἶχε γεννηθῆ στὸ Ρήγιο καὶ εἶχε διδαχτῆ τὴν ἱατρικὴ ἀπὸ τὸν πατέρα του, ποῦ ἦταν κι' αὐτὸς γιαντρός. Ἐζήσε γιὰ λίγον καιρὸ ὡς ἐρμηίτης καὶ ἔπειτα χειροτονήθηκε ἡγούμενος τῆς μονῆς

ρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας», Ἑλληνικά 1 (1928) 337-370, ὡς καὶ A. A. Vasiliev, «The 'Life' of St. Peter of Argos and its historical significance», Traditio 5 (1947) 163-191. Ἐπιδρομαὶ Βουλγάρων εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μνημονεύονται εἰς τὸν Βίον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῶν Ἰθέρων καὶ τοῦ υἱοῦ του ἁγίου Εὐθυμίου, συνταχθέντα γεωργιστὶ κατὰ τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (βλ. P. Peeters, ἔνθ. ἀν. 51). Ἐπίσης δὲ καὶ εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Πατριάρχου Νικολάου Β' (Ἀπρίλιος 989) ἀναφέρονται «Βουλγάρων ἐπιδρομαὶ» εἰς τὴν Μονὴν Γομάτου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερισσοῦ (G. Rouillard - P. Collomp, Actes de Laura [Paris 1937], 22). Ὁ Βούλγαρος ἱστορικός I. Dujčev («Proučvanija v' rhu b'lgarskoto srednovekovie», Sbornik τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν 41-1 [1945] 21-24) συσχετίζει τὴν ἐπιδρομὴν αὐτὴν μὲ τὴν τοιαύτην τοῦ τσάρου Σαμουήλ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερισσοῦ κατὰ τὰ ἔτη 987-989.

¹ Πρβ. ἐσχάτως V. Mošin, «Russkie na Afone i russko-vizantijskie otnošeniija v XI - XII vv», Byzantinoslavica 9 (1947) 57. Ἡ δὲ σλαβικὴ ὑπογραφὴ τοῦ ἡγούμενου Μακαρίου, τὴν ὅποιαν συχνάκις ἀναφέρουν οἱ Βούλγαροι ἱστορικοὶ διὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν ὑπαρξίν βουλγάρων μοναχῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, θεωρεῖται ὑπόπτου προελεύσεως. Βλ. V. Jagić, Quattuor Evangeliorum Codex Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus (Βερολίνον 1879), XII, σημ. 1. G. Ilinski, ἔνθ. ἀν. 13, σημ. 1, καὶ P. Lavrov, «Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pisma», Enciklopedija slavjanskoi filologii (ἐκδ. V. Jagić), 4 (1915) 26.

τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Καλαμιτζίων τῆς Καλαβρίας. Στὴ βιογραφία του, ποὺ δὲν περιέχει τίποτα τὸ θαυματουργικό, τονίζεται ἰδίως ἡ μεγάλη του δραστηριότητα γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ μοναστηριοῦ ὅπου ἡγουμένευσε. Ὁ κ. Schirò συζητεῖ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου καὶ καταλήγει στὴ γνώμη ὅτι πρέπει νὰ γεννήθηκε κατὰ τὸ 1110 καὶ νὰ πέθανε γύρω στὰ 1190. Ἡ βιογραφία του θὰ γράφηκε λίγον καιρὸ μετὰ τὸ θάνατό του.

Τὸ ὄνομα τῆς μονῆς ἀπαντᾷ μὲ τοὺς τύπους: τοῦ Καλαμιτζίου, τοῦ Καλαμίτζου, τῶν Καλαμιτζίων. Ὁ καρδινάλιος Giovanni Mercati σὲ μιὰ μικρὴ μελέτη του: *Un santo di Calabria e non d'Oriente* (Bessarione, τ. 33, 1917, 190-1 = *G. Mercati, Opere Minori*, τόμ. 4, Studi e Testi 79, σ. 29-30) συζητεῖ καὶ ἐπανορθώνει τὴ γνώμη τοῦ Fr. Pradel, ποὺ ταύτιζε τὸ Καλαμίτζι ἢ μὲ τὸν ὄρμιο τῆς Σκύρου Καλαμίτσι ἢ μὲ τὸ Καλαμίτσι τῆς Χαλκιδικῆς.

Ὁ κ. Schirò ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες τοῦ δημοσιεύματός του (65-83) στὴν ἐξέταση ζητημάτων σχετικῶν μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἁγίου καὶ τὴ χρονολόγησή του, ὅπως εἶπα, ἀλλὰ καὶ ζητημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς ὡς τώρα ἀνέκδοτης βιογραφίας του. Προτοῦ καταχωρίση τὸ κείμενο τῆς βιογραφίας αὐτῆς μαζί μὲ τὴν ἰταλικὴ τῆς μετάφραση δημοσιεύει σύντομες γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο. Ἐπειδὴ τὸ κείμενο ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐκδοσις τοῦ κ. Schirò παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ γλωσσικὴ ἀποψη, ἐπιθυμῶ νὰ καταγράψω ἐδῶ μερικὲς σχετικὲς μ' αὐτὸ παρατηρήσεις μου.

2. *εὐγενῶν καὶ πλουσίων γονέων υἱὸς γεγονώς*. Ἡ πρόθεσις ἐκ, ποὺ τὴν ἀποζητᾷ ὁ ἐκδότης πρὶν ἀπὸ τὸ *εὐγενῶν*, εἶναι ἐντελῶς περιττή.

7. *Ἔτι γὰρ νέος* παραλείπεται ἐδῶ ἢ μετοχὴ ὦν, ποὺ ἦταν ἀπαράιτητη στὴν ἀρχαία γλῶσσα, ὅχι ὅμως καὶ στὴ μεταγενέστερη. Πρὸ. ὅσα παρατηρῶ στὴ σελίδα 377 τοῦ τόμου τούτου.

20. Ἦδη ὁ καθηγητὴς Fr. Dölger (*Byz. Zeitschrift* 43, 1950, 423) σωστὰ διάβασε ἐδῶ: *βία ἱερέα τέλειον ἀποπληροῖ* (ἀντὶ τοῦ: *βία ἱερέα...* τοῦ ἐκδότη). Στὸ ἐπίθετο *τέλειον*, πρέπει νὰ προσθέσω, δὲν ὑπάρχει κανένα *spostamento semantico*, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης (σελ. 87). Ἀπλούστατα στὸ χωρίο λέγεται ὅτι ὁ ἅγιος Κυπριανός, ποὺ ἦταν πρὶν καλόγερος, γίνεται τώρα «τέλειος ἱερεύς», χειροτονεῖται δηλ. ἱερεύς. Πρὸ. 61 κέ.: *τελειοῖ... ποιμένα καὶ καθηγητὴν τῆς ποίμνης καὶ τῆς ἀδελφότητος*.

26. *Ἦδη γὰρ τῷ πνεύματι ὡς εἰς καλὸν ἀπ[ο]βήσεται*. Γράφει: ἦδει (=ἦξερε).

32. *Τὸν ἐκ [γράφει: ἐξ] ἴδιον κόπον ἄριτον ἐσθίων τὸ καθ' ἡμέραν*.

Ὁ ἐκδότης νομίζει (σελ. 86) ὅτι ἐδῶ ἔχομε σύνταξη τῆς ἐκ μὲ αἰτιατικῆ, πράγμα βέβαια συνηθέστατο στῆ νεωτερικῆ ἑλληνικῆ. Στὸ χωρίο ἔμως αὐτὸ ἔχομε, νομίζω, ἀνερθόγραφη γραφή, ποὺ παραπλάνησε καὶ ὡς πρὸς τὸν τενισμό. Πρέπει νὰ διαβάσωμε: ἐξ ἰδίων κόπων.

34-5. ἐν νόσοις σωματικοῖς ἢ καὶ ψυχικοῖς συνεχόμενοι. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκφορὰ νόσοις σωματικοῖς ἢ καὶ ψυχικοῖς πρέπει νὰ ἔχομε ὑπ' ὄψη μας ὅτι δὲν πρόκειται, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης (σ. 85), γιὰ ἀλλαγὴ τοῦ γένους, ποὺ γίνεται ἀπὸ θηλυκὸ οὐδέτερο, ἀλλὰ γιὰ ἔλξη ἀπὸ τῆ δοτ. νόσοις. Ἡ κατάληξη δηλ. -οις ἔκαμε τὸ συγγραφέα τῆς βιογραφίας ἢ τὸν ἀντιγραφέα νὰ νομίση ὅτι πρόκειται τάχα γιὰ οὐσιαστικὸ γένους ἀρσενικοῦ. Νομίζω ὅτι ἓνα εἶδος (προληπτικῆς αὐτῆ τῆ φορὰ) ἔλξης ἔχομε καὶ στὸν τύπο ἀρχιεράρχω (115) (ἀντί: ἀρχιεράρχη) ἀπὸ τῆ δοτ. Νικολάω. Σὲ ἀνάλογο σφάλμα ἀπὸ προληπτικῆ ἔλξη ἔπεσε ὁ συγγραφέας τῆς βιογραφίας γράφοντας πολλοὶ τῶν ἐν νόσοις... συνεχόμενοι (35). Ἡ κατάληξη δηλ. -όμενοι τοῦ ἐρχόμενοι, ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀφομοίωσε τὴν κατάληξη -ομένων τοῦ συνεχόμενων, ποὺ δὲν εἰπώθηκε ἔτσι.

36. ὡς γὰρ τὴν ἐπισιτήμην... Πρέπει νὰ στίξωμε μὲ τελεία στιγμὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ὡς.

65. πάντα τὰ Θεοῦ φίλα καὶ τῆ μοναδικῆ πολιτεία ὀφείλοντα θεοπροεπῶς... ἐδίδαξεν. Γράψε χωρὶς, νομίζω, δισταγμὸ: ὠφελούντα.

67. τὸ ἔκπαλαι τῶν χρόνων παλαιωθὲν τῆς ἐκκλησίας εὐώνυμον μέρος. Γράψε: τὸ ἐκ παλαιῶν χρόνων παλαιωθέν...

69. κάλλους θεωρίας καὶ εὐπρεπείας θαυμασίως πεποιημένον. Γράψε: κάλλους, θεωρίας...

73. Ἐπάνω δὲ τούτου πύργον ᾠκοδόμησεν ἐγκλίμακι κοχλίω ἀνιέντα ἐπάνω τὸν τειγαμένον ἀδελφὸν κρούειν τὸ ξύλον πρὸς τὸ συνάγεσθαι τοὺς ἀδελφούς. Τὸ χφ κατὰ τὸν ἐκδότην παρέχει: ἐν κλίμακι καχλίω ἀνιόντα. Δὲν ξέρω γιὰτί ὁ κ. Schirò διόρθωσε: ἐγκλίμακι καὶ ἀνιέντα, ἀντὶ νὰ διορθώσῃ ἀπλῶς: κοχλίω ἀνιόντα. (Πρβ. καὶ Fr. Dölger, Byz. Zeitschrift 43, 1950, 423). Οἱ τύποι κοχλίας καὶ κοχλιός (ἀντὶ κοχλίας) εἶναι μεσαιωνικοί. Ἐδῶ ἡ λέξι σημαίνει τὴν ἐλικοειδῆ σκάλα (βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. 3, σ. 17 καὶ 54 καὶ τ. 4, σ. 266). Ἄς προστεθῆ ὅτι ἤδη στὸ Στράβωνα καὶ τὸν Προκόπιον ἡ λέξι κοχλίας σημαίνει τὴν ἐλικοειδῆ ἀναβάθρα.

89-90. Τί δὲ περὶ τῶν μετοχίων τῆς μονῆς; ἄρα παρίδεν ἢ ἡμέλησεν; Πρέπει νὰ στίξωμε: Τί δὲ περὶ τῶν μετοχίων τῆς μονῆς ἄρα παρίδεν ἢ ἡμέλησεν;

117. καλῶς διέπρεξε, πολλὰ δὲ κοπιάσας καὶ κακοπαθήσας ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου. Θεωρῶ περιττὴ τὴ διόρθωση τοῦ ἐκδότη, ποὺ ἔγραψε διέ-

προεπε ἀντί τοῦ διαπρέφας τοῦ χφ., πού σά μετοχή ταιριάζει ἄλλωστε καί μέ ὅσα ἀκολουθοῦν, ἀδιάφορο ἂν ἔλα αὐτά ἀποτελοῦν ὀνομαστικές ἀπόλυτες.

118. [διὰ] τὸ ἀκατάστατον καὶ ἀνώμαλον τοῦ τότε καιροῦ πάντας καταναγκάζοντος... Ἡ προσθήκη τοῦ ἐκδότη εἶναι ἐντελῶς περιττή. Ἐπὶ τὸ στ. 117 κέ. ἔχομε σειρά ἀπὸ ἀνακόλουθα (διαπρέφας ὁ Κυπριανός, τὸ ἀκατάστατον... τοῦ καιροῦ καταναγκάζοντος) καὶ ἔλλειψη μιᾶς κύριας πρότασης.

125. ἐντροπέμενοι τὴν πολιὰν καὶ εὐλαβούμενοι τὴν ἀρετὴν ἐπαύον[το] τοῦ [κακο]ποιῆσαι. Νομίζω ὅτι οἱ διορθώσεις τοῦ ἐκδότη δὲν εἶναι ἀπαραίτητες. Ὡς πρὸς τὸ ποιῆσαι τοῦ χφ., πού ἀναφέρεται βέβαια σὰ παραπάνω κακῶς τὰ τῆς μονῆς διαθῆναι, τὴν ἐκκλησίαν ἀδικεῖν, καμιά ἀνάγκη δὲν ὑπάρχει νὰ γίνῃ κακοποιῆσαι. Τὸ ποιῶ εἶναι ἀδιάφορη λέξις. Ὡς πρὸς τὸ ἐπαυον δὲν εἶναι καθόλου ἰδιότροπο στὴ γλώσσα τοῦ συγγραφέα, ἀφοῦ ἀμέσως προηγουμένως εἶχε πεῖ: παῦσαι (τὴν ἐκκλησίαν ἀδικεῖν).

134. εἴτη... πρὸ πολλοῦ φθόνου δαιμονικοῦ πεσεῖν τοῦ ὑποζυγίου. Γράφει: πρὸ πολλοῦ ἐκ φθόνου. Οἱ δύο ἄσχετες γενικές (πολλοῦ, φθόνου) ἀλόγως συνδέθησαν στὴν ψυχὴ τοῦ ἀντιγράφου κι' ἔτσι παραλείφτηκε τὸ ἐκ, πού ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε. Τὸ πρὸ πολλοῦ σημαίνει βέβαια: πρὸ πολλοῦ χρόνου. Ὁ ἐκδότης παρεξήγησε καὶ γι' αὐτὸ μεταφράζει: il forte astio del diavolo.

155. τοῦ... ἀρχιερέως μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ κληρικῶν. Μολονότι ἡ γλώσσα τοῦ συγγραφέα τῆς βιογραφίας δὲν εἶναι πάντα σωστή, πρέπει, νομίζω, νὰ διορθώσωμε: ὑπ' αὐτόν.

160. πηγὰς λαμάτων τοῖς αὐτῶ προσι[κν]οῦσιν ἀδιστακτικῶς ἀναβλύζοντα. Εἶναι περιττὴ ἢ διόρθωση, γιατί δὲν πρόκειται γιὰ ῥῆμα προσικνω, πού ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει, ἀλλ' ἀπλῶς γιὰ τὸ πρόσσειμι (=προσέρχομαι). Τὸ ἀναβλύζοντα δὲν πρέπει νὰ συνδεθῇ οὔτε πρὸς τὸ εἰκόνας (στίχ. 159), ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης (σ. 86), οὔτε μέ τὸ πηγὰς (στίχ. 160), ἀλλὰ πρὸς τὸν ἅγιο (=τὸ λείψνο τοῦ ἁγίου). Πράγματι (μαζί με τὰ πιὸ πάνω) λέγεται: τὸν ἄξιον ἁξίως, τὸν ἱερὸν ἱερῶς ἐν ἱερῶ τόπῳ... πηγὰς λαμάτων... ἀναβλύζοντα.

Μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς ὅτι στὸ σύνολό τους οἱ παρατηρήσεις πού δημοσιεύει ὁ ἐκδότης πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς βιογραφίας εἶναι ἱκανοποιητικές. Σὲ λεπτομέρειες ὅμως δικαιολογοῦνται κατὰ τὴ γνώμη μου ὀρισμένες ἀντιρρήσεις. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τίς διατύπωση ἤδη ἐξετάζοντας κριτικὰ τὸ ἐκδομένο κείμενο. Ἀλλὰ καὶ σ' ἕνα-δύο ἀκόμη σημεία νομίζω ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν μπόρεσε νὰ κατανοήσῃ τὸ κείμενο. Προσελθὼν τοιγὰρ σεβαστῶ προεστῶτι, γράφει ὁ συγγραφέας (στ. 25),

κατὰ μόνας τὸν σκοπὸν τῆς βουλῆς αὐτοῦ φανεροῦσι. Ὁ ἐκδότης ἔχει τὴ γνώμη (σ. 84) ὅτι τάχα τὸ κατὰ μόνας εἶναι ἑλλειπτικὸν καὶ ὅτι πρέπει νὰ συμπληρωθῇ νοηματικῶς μετὰ τὸ ἀγαγεῖν τὸν βίον. Ἀλλὰ ἐδῶ παρεξηγεῖ. Τὸ κατὰ μόνας αὐτὸ δὲ συνδέεται μετὰ τὸ κατὰ μόνας τοῦ στ. 22 (κατὰ μόνας ἐν ἰδίῳ τόπῳ κατοικῆσαι). Ἀπλούστατα ὁ μοναχὸς (= ὁ ἅγιος Κυπριανὸς) ἤθελε νὰ φανερώσῃ τὴν πρόθεσίν του (= τὸν σκοπὸν τῆς βουλῆς αὐτοῦ) στὸν ἠγούμενόν του κατὰ μόνας, δηλ. σὲ ἰδιαιτέρῃ συνομιλίᾳ. Τὸ ἔτι σὲ ἄρκετὰ σημεῖα τῶν παρατηρήσεων καὶ σὲ ἄρκετὰ χωρία τοῦ κειμένου τῆς βιογραφίας, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἐκδότης δὲν μπόρεσε νὰ πλησιάσῃ μετὰ ἀπόλυτη οἰκειότητα τὸ κείμενο, ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ποὺ κατὰ ἓνα τρόπο τὴν προαγγέλλει τὸ κείμενο ποὺ ἐξέδωσε, δὲν τοῦ ἦταν ἀπόλυτα οἰκεία. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ πρέπει καὶ πάλι νὰ τονιστῇ πόσο θὰ ἔχουν νὰ κερδίσουν οἱ φιλολογικὲς ἰδίως βυζαντινολογικὲς σπουδὲς ἀπὸ ἓναν οὐσιαστικότερον καὶ βαθύτερον κατατοπισμὸν τῶν ἐρευνητῶν στὰ ζητήματα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας. Πράγματι τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἔδωσε ἡ ἔκδοσις τοῦ κ. Schirò, καθὼς εἶναι γραμμένον ἀπὸ ἄνθρωπον ποὺ δὲν ἀττικίζει συστηματικᾶ, οὔτε ἀπὸ ἐπαγγελματία, νὰ ποῦμε, συγγραφέα, φέρνει στὸ φῶς νεωτερισμοὺς ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μελετητὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, γιὰτὶ περιέχει συχνὰ λέξεις ποὺ ἡ παλιότερη χρῆσις τους δὲν εἶναι ὡς τὴν ὥρα κοινότερα μαρτυρημένη ἢ ποὺ ἔχουν κάπως ἰδιαιτέρη σημασία· ὕστερα, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ λεξιλογικὸ ἐνδιαφέρον του, καὶ στὸ πεδίον τῆς σύνταξης παρουσιάζει τὸ κείμενο νεωτερισμοὺς ἄρκετὰ σημαντικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄρκετοὺς σημείωσε ὁ ἐκδότης στὶς παρατηρήσεις του τίς σχετικὰς μετὰ τὴν γλῶσσαν τοῦ κειμένου.

E. ΚΡΙΑΡΑΣ

Sever Pop, La Dialectologie, Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques. Première Partie. Dialectologie romane, 8°, σελ. XXI-733. Seconde Partie. Dialectologie non romane, 8°, σελ. 734-1334. Louvain, chez l'auteur, 185, Avenue des Alliés [1950-1951].

Ὁ καθηγητὴς Sever Pop, γνωστὸς ἀπὸ τίς ἐργασίας του γιὰ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ γλωσσικοῦ ἀτλαντα τῆς Ρουμανίας καὶ τὴν ἄλλην συμβολὴν του εἰς τὴν ῥομανικὴν διαλεκτολογία, δίνει στοὺς δύο ὀγκώδεις τόμους τοῦ βιβλίου του μιὰ σύντομη εἰκόνα τῆς ἀνάπτυξης τῆς διαλεκτολογίας ὡς κλάδου ξεχωριστοῦ τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, τῶν μεθόδων ποὺ ἐφαρμόστηκαν εἰς τὴν ἐρευναν τῶν διαλέκτων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἕως σήμερον ἐρευνῶν.

“Όπως ήταν φυσικό από την ανάπτυξη που πήρε η διαλεκτολογία στις ρομανικές χώρες, από την ειδικότητα του συγγραφέα και από τις ευκολίες της ένημέρωσης, το μεγαλύτερο μέρος του έργου, ο πρώτος τόμος, αναφέρεται στη ρομανική διαλεκτολογία. Ο δεύτερος τόμος αναφέρεται στις έρευνες που έγιναν σε όλους τους άλλους τομείς (γερμανική, κελτική, σλαβική, φιννοουγγρική, αλβανική, βερβερική, μπαντού, αραβική, κινέζικη, ινδική, κορεατική).

Στη νέα ελληνική διαλεκτολογία αφιερώνονται οι σελ. 1043-1065, βασισμένες σε πληροφορίες που ο συγγραφέας πήρε από τον καθηγητή κ. Mirambel, από τον υποφαινόμενο και από τα λίγα σχετικά έργα που μπόρεσε να συμβουλευθεί σε βιβλιοθήκες της δυτικής Ευρώπης.

Είναι δύσκολο στα περιορισμένα πλαίσια ενός σημειώματος να δώσουμε έστω και τον πίνακα των περιεχομένων του βιβλίου. Τοῦτο μόνο μπορούμε να πούμε: ο συγγραφέας κατόρθωσε να συγκεντρώσει και να παρουσιάσει μεθοδικά τεράστιο υλικό, που, τις περισσότερες φορές, ήταν ξένο προς την ειδικότητά του. Ἐπ’ αὐτή την άποψη δὲν έχουμε παρά να ευχαριστήσουμε τον κ. Ρορ για μιὰ εργασία που ο μόχθος που επιβάλλει ή σύνθεσή της δὲ διαφεύγει κανένα από τους ειδικούς.

Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη νεοελληνική διαλεκτολογία θὰ μπορούσαν, βέβαια, ν’ αναφερθούν συλλογές και μελέτες, γραμμένες από Ἑλληνες λογίους και έρευνητές. Ἡ παράλειψή τους ὡστόσο δὲν ὀφείλεται: μόνο στο χαρακτήρα του έργου, που είναι πολὺ γενικό, οὔτε στην ολοκληρωτική έλλειψη βιβλιογραφικής ένημέρωσης. Ὁ κ. Ρορ θέλει, και πολὺ σωστά, να τονίσει τις εργασίες που έχουν μεθοδολογικό ἐνδιαφέρον. Ἔτσι, στη σύντομή του επισκόπηση ή νεοελληνική διαλεκτολογία παρουσιάζεται σὰν ἔργο ξένων κυρίως έρευνητῶν, ὅπως είναι, σε μεγάλο βαθμό, ἀλήθεια. Ὁ πατριάρχης τῆς ελληνικής γλωσσολογίας, ο Γ. Ν. Κατζιδάκης, πρόσεξε κυρίως τὸ κεφάλαιο τῆς ιστορίας, τῆς καταγωγῆς τῆς νέας ελληνικῆς και, όταν ἀσχολήθηκε με τὴν έρευνα τῶν διαλέκτων (ποντιακά, ικαριακά, μεγαρίτικα) φρόντισε κυρίως να καθορίσει τὸς γενικούς των χαρακτήρες παρά να κάμη συστηματική έρευνα¹. Ἔτσι δὲν μπορεί να κατηγορηθῆ ὁ κ. Ρορ για μεροληψία σ’ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο.

Ἐς μᾶς ἐπιτραπῆ ἔμως να σημειώσουμε μιὰ ἀδυναμία που έχει ὁ συγγραφέας να βρῆσκη Ρουάνους (Valaques) ἐκεῖ ὅπου δὲ φαίνεται να ὑπάρχουν. Στὴ σελ. 1058, σημ. 1, παρατηρεῖ: «En passant en revue ces listes (= τὸς ἐκλογικούς καταλόγους τῆς Τσακωνιάς, δημοσιευμένους στοῦ H. Pernot, Introduction à l’étude du dialecte Tsakonien, Παρίσι 1934), j’ai retenu le fait suivant: il y a un grand

¹ Συχνὰ ἀποδίδει τὰ φωνητικὰ φαινόμενα κατὰ τρόπο ἐλαττωματικό.

nombre de familles qui portent le nom de «Valaque» (*Βλάχος, Βλαχοπαναγιώτης* etc.), tandis que celui de «Bulgare» (*Βούλγαρος*) est très peu répandu...». 'Ο συγγραφέας ευχαριστεύεται, φαίνεται, στην ιδέα πώς βρήκε πολυάριθμους συμπατριώτες του στην άκρη της Βαλκανικής. Δέν υποστηρίζει κανείς πώς ό νέος έλληνισμός αποτελείται μόνο από καθαρόαιμους απογόνους του Περικλή, μά θά ήταν λάθος νά βγά- ζουμε έπιστημονικά συμπεράσματα για την έθνολογική του σύσταση, βασιζόμενοι σέ παρόμοια στοιχεία. Τά έθνικά όνόματα στην 'Ελλάδα, όπως και σέ άλλες χώρες, πήραν συχνά, από ιστορικούς, πολιτικούς και πολιτιστικούς λόγους, σημασία διαφορετική από την αρχική τους. Περιορίζομαι στο όνομα Βλάχος, πραγματικά πολύ συνηθισμένο στην 'Ελλάδα, μαζί με τά σύνθετα και παράγωγά του (*Βλαχογιάννης, Βλαχοθανάσης, Βλαχοπαναγιώτης, Βλαχάκης, Βλαχόπουλος, Βλαχούτσικος* κτλ.). 'Η λέξη στην αρχή έσήμαινε βέβαια «Valaque». Για τό αρχικά όμως έθνικό αυτό όνομα, τό 'Ιστορικό Λεξικό της 'Ακαδημίας μάς δίνει (τόμ. 3, σ. 551 - 552) είκοσι περίπου σημασίες. Οί περισσότερες από τίς σημασίες αυτές δέν αποδόθηκαν στή λέξη σέ χρόνους πολύ πρόσφατους. "Ετσι ή λέξη βλάχος μπορούσε πριν από εκατόν πενήντα ή διακόσια χρόνια νά αποδοθή ως παρατσούκλι σέ βοσκό, λ.χ , πού έγκαταλείπει τό βουνό και τή νομαδική ζωή για νά έγκατασταθή σέ χωριό. Τό ίδιο ισχύει και για άλλες σημασίες της λέξης. "Αναφέρω ένα παράδειγμα πολύ χαρακτηριστικό. Στο δημοτικό σχολείο, στην περιφέρεια της Κύμης, είχα μιá συμμαθήτρια πού την είχαμε παρανομιάσει Βλάχα, έπειδή ό γονός της, πού καταγόταν από βορειότερο χωριό, μιλούσε βόρειο ιδίωμα (*βλάχικα* στην περιφέρεια της Κύμης = τά βόρεια έλληνικά!). Είναι γνωστό πώς ή όριστική και γενική καθιέρωση των οικογενειακών ονομάτων στην 'Ελλάδα είναι γεγονός σχετικά πρόσφατο (σά γενικός θεσμός ανάγεται στους χρόνους μετά την 'Επανάσταση). "Αν λοιπόν στην περίπτωση μάς δέν έπρόκειτο για κορίτσι παρά για άγόρι, τό παρατσούκλι αυτό σέ λίγο παλιότερους χρόνους μπορούσε θαυμάσια νά γίνη οικογενειακό όνομα. Με αυτούς τούς όρους, όταν μάλιστα ή λέξη, ως προσηγορικό, πήρε τόσο ποικίλες σημασίες, ποιá σχέση μπορεί νά υπάρχει ανάμεσα στο όνομα και την έθνολογική προέλευση του κατόχου του ;

"Ας μή σταματούμε όμως σέ λεπτομέρειες, πού ουσιαστικά δέ σχετίζονται με τό σκοπό πού επιδιώκει τό βιβλίο του κ. Ρορ. Στην 'Ελλάδα, εκτός από λιγοστές εξαιρέσεις, ή διαλεκτολογική έρευνα, και όταν ακόμα δέ γίνεται από έρρασιτέχνες, άγνοεί τίς ανάλογες έργασίες πού έγιναν στο έξωτερικό. 'Ο σπουδαιότατος κλάδος της γλωσσολογίας δέν έχει καν είσαχθή. Τά σχέδια της 'Ακαδημίας 'Αθηνών για την εκπόνηση του

γλωσσικού ἄτλαντα τῆς Ἑλλάδας δὲ φαίνεται πὼς θὰ πραγματοποιηθοῦν σύντομα. Ἡ ἀφομοίωση ὅμως τῶν σχετικῶν μεθόδων ποὺ ἐφαρμόστηκαν στὸ ἐξωτερικὸ μὲ πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐπείγουσες ἀνάγκες τῶν νέων μας φιλόλογων, ποὺ ἐργάζονται μὲ μοναδικὸ τους ἐξοπλισμὸ τὸ ζῆλο. Αὐτὴ ἡ ἀφομοίωση καὶ ἡ προσαρμογὴ τῶν μεθόδων στὸ ἐλληνικὸ ὕλικὸ θὰ βοηθήσῃ καὶ ὅταν ἀκόμα οἱ ἐρευνητὲς δὲν πρόκειται νὰ ἐργασθοῦν ἢ νὰ συνεργασθοῦν σὲ ἔργο μεγάλης πνοῆς, παρὰ στὸν περιορισμένον τομέα μιᾶς, ἔστω μικρῆς, περιοχῆς.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, μέσα στὰ ἔθνηκά μας πλαίσια, τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ρορ εἶναι ἕνας πολύτιμος ὁδηγὸς, ποὺ θὰ πλατύνῃ τοὺς ὀρίζοντες τῶν νέων ἐρευνητῶν καὶ θὰ τοὺς δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ προβληματισθοῦν πάνω σὲ ζητήματα ἱστορικά, πολιτιστικά καὶ ἄλλα ποὺ ἔθεσε καί, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἔλυσε ἡ ξένη διαλεκτολογία. Τόσο περισσότερο ποὺ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, μὲ τὴ μεγάλη τῆς γραπτὴ παράδοση καὶ μὲ τὸ ρόλον ποὺ ἔπαιξε σὰ γλῶσσα πολιτισμοῦ σ' ὅλη τὴ Μεσόγειον, εἶναι ἕνα μοναδικὸ μέσον γιὰ τὴ διαφώτιση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ κατανοοῦν (δυστυχῶς περισσότερο ἀπὸ μᾶς) οἱ ξένοι. Ἔτσι ὁ συγγραφέας, ποὺ δὲν εἶναι κἂν ἐλληνιστῆς, σημειώνει (σελ. 1065): «Il faut peut-être répéter que la réalisation de l'Atlas linguistique du grec moderne n'intéresse pas seulement la Grèce, mais tout le monde méditerranéen qui a subi durant des siècles l'influence du monde hellénique». Ἄλλου (σελ. 1051) παρατηρεῖ, σωστά, πὼς τὰ καλύτερα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐκπόνηση τοῦ ἄτλαντα καὶ κάθε εἴδους διαλεκτολογικῆς ἐργασίας δὲν μπόρεῖ νὰ προκύψουν παρὰ ἂν τὰ ἔργα ἐπιχειρηθοῦν ἀπὸ πρόσωπα ποὺ ἔχουν μητρικὴν τὴν γλῶσσαν τὴν ἐλληνικὴν.

Τελειώνοντας τὸ σημείωμα αὐτό, συνιστοῦμε θερμὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ρορ ὡς πρῶτον καὶ ἀπαραίτητον βοήθημα ἐκείνων ποὺ θέλουν νὰ καταγίνωνται σοβαρὰ μὲ τὴν διαλεκτολογία.

Ἀμβούργο

ΣΤΑΜ. Κ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ

Medieval and Modern Greek Poetry, an Anthology, by C. A. Trypanis. Oxford, at the Clarendon Press, 1951. Σελ. L, XIII + 285.

Εἶναι γνωστὸς οἱ κλασσικὲς στὸ εἶδος τους ἀνθολογίαι τῆς Ὁξφόρδης, ποὺ τίς ἀναλαμβάνουν οἱ εἰδικότεροι καὶ διαπρεπέστεροι σὲ κάθε κλάδον καὶ ποὺ δίνουν τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ πιὸ διαλεχτὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν ποίησιν κάθε λογοτεχνίας. Ἔτσι ἔχουμε τὸ Oxford Book

of Greek Verse ἀπὸ πολλοῦ συνεργάτες, μεταξύ τῶν ἑσώων ὁ Gilbert Murray καὶ ὁ Maurice Bowra, τὸ Oxford Book of English Verse (Arthur Quiller-Couch), of Italian Verse (St. John Lucas, 1951 C. Dionisotti) κ.ά. Πρέπει μὲ χαρὰ νὰ χαιρετήσουμε τὸ γεγονός ὅτι στὴ σειρά αὐτὴ τῶν κλασσικῶν ἀνθολογιῶν παραχωρεῖται τώρα μιὰ θέση καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ἀκόμα κάπως περιορισμένη· ἀν ἀφαιρέσουμε τὴν εἰσαγωγή, τὶς σημειώσεις κτλ., τὰ κείμενα δὲν πιάνουν παρὰ μόνον 250 σελίδες ἄνετα τυπωμένες. Γιὰ μιὰ ἀνθολογία ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 4^ο καὶ τελειώνει στὸν 20^ο αἰῶνα, δὲν εἶναι βέβαια πολὺ· ἀν ὅμως σκεφτοῦμε τὶς εἰδικὲς ἐκδοτικὲς συνθήκες καὶ τὴ φυσικὴ συντηρητικότητα μεγάλων ἐκδοτικῶν οἰκῶν ὅπως ἡ Oxford University Press, πρέπει νὰ ποῦμε ἀμέσως πὼς οἱ 250 αὐτὲς σελίδες ποῦ προσφέρονται στὸ διεθνὲς κοινὸ εἶναι μιὰ σημαντικὴ κατάρκτηση καὶ ἴσως ἡ μεγαλύτερη ἀπόδειξη πόσο ζωηρὸ παρουσιάζεται ὡστερ' ἀπὸ τὸν 2^ο παγκόσμιον πόλεμον τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ κίνηση καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση εἰδικότερα.

Ὁ κ. Κ. Α. Τρυπάνης ποῦ ἀνέλαβε τὴν ἐκδοση ἦταν ἀσφαλῶς ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος γιὰ μιὰ ἀνθολογία τῆς μορφῆς αὐτῆς· καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης καὶ Ἕλληνας ὁ ἴδιος, εἶχε τὴ διπλὴ ιδιότητα νὰ αἰσθάνεται τὰ κείμενα μὲ τὴν εὐαισθησία τῆς μητρικῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ νὰ βρίσκεται σὲ ὑπεύθυνη ἐπαφὴ μὲ τὸ ξενόγλωσσο κοινόν, στὸ ὁποῖο κυρίως ἀπευθύνεται ἡ ἀνθολογία. Καὶ παρ' ὅλο τὸν περιορισμένον χώρον καὶ τὶς ποικίλες δυσκολίες ποῦ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει, τὸ ἔργον του τὸ ἔφερε σὲ πέρας, γενικὰ, μὲ ἐπιτυχία. Προσπάθησε καὶ κατόρθωσε νὰ δώσῃ μιὰ παραστατικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, διαλέγοντας ἀπὸ κάθε ἐποχὴ τοὺς πιὸ χαρακτηριστικοὺς ποιητὰς καὶ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ ποιήματα. Ἡ ἐκλογή του στάθηκε (ὅσο γίνεται, βέβαια) ἀντικειμενικὴ, μὲ κριτήρια ἱστορικὰ καὶ γραμματολογικὰ, ὅπως ταιριάζει σὲ μιὰ τέτοιον εἶδος ἀνθολογία, πάντοτε ὅμως μὲ βάση καὶ τὴν αἰσθητικὴν κρίσιν. Καὶ σ' αὐτὸ διαφέρει ἡ νέα ἀνθολογία ἀπὸ ἄλλες ξένες προγενέστερες (οἱ δικές μας δὲν προχωροῦν χρονολογικὰ πέρα ἀπὸ τὸν Σολωμὸν ἢ τὸν Χριστόπουλον). Ἐκεῖνες ξεκινοῦσαν ἀπὸ ἕνα ἐνδιαφέρον περισσότερον γλωσσικὸν γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νέα γλώσσα καὶ ἦταν περισσότερον χρηστομάθειες, ἢ βοηθήματα τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας. Ἡ ἀνθολογία τοῦ κ. Τρυπάνης προσφέρει κατὰ κύριον λόγον τὴν ποίηση, τὴν τέχνην τοῦ ποιητικοῦ λόγου, καὶ θέλει νὰ δείξῃ τὴν ἀξία τῆς καὶ τὴ σημασίαν τῆς.

Ἡ ἔκδοσις ἔχει γίνει με πολλή προσοχή. Ὁ ἐκδότης προτάσσει μιὰ σχετικὰ ἐκτενῆ εἰσαγωγή (63 σελίδες), πολὺ κατατοπιστικὴ, ἰδίως γιὰ ἔναν ξένον ἀναγνώστη, καὶ τεκμηριωμένη, ἀδιάφορο ἂν μπορῆ νὰ ἔχη κανεὶς ἀντιρρήσεις σὲ τοῦτο ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο. Τὰ κείμενα εἶναι προσεχτικὰ τυπωμένα, καὶ — κάτι ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστῆ — ὁ ἐκδότης ἐπιμελήθηκε τὴν ὀρθογραφία νὰ εἶναι ὁμοιόμορφη, σύμφωνα με τοὺς καθιερωμένους σήμερα κανόνες. Ἐφησε τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων ἐλεύθερο ἀπὸ σημειώσεις καὶ παραπομπές, ποὺ τὶς συγκέντρωσε ὅλες στὸ τέλος (σ. 253-274). Στὶς σημειώσεις αὐτὲς βρῖσκει κανεὶς, ἀκριβέστατα ἀναγεγραμμένα, τὴ δημοσίευσή ἀπ' ὅπου ἔχει παρθῆ τὸ ποίημα, τὸν τίτλο τοῦ ἑλληνικά, βοηθήματα βιβλιογραφικά, καθὼς καὶ ὅ,τι ἄλλο ἔχει σχέση με τὸ ποίημα ἢ τὸν ποιητῆ. Στὸ τέλος (σ. 275-282) ἀκολουθεῖ γλωσσάριο τῶν πρὸ σπάνιων λέξεων, με πολλή προσοχή καὶ ἀκρίβεια κι' αὐτὸ καμωμένο¹.

Γιὰ τὴν κατάταξή τοῦ ὕλικου ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ τὴ μόνη, κατὰ τὴ γνώμη μου, σωστὴ μέθοδο, τὴ χρονολογικὴ. Ὅσοσο, ἐπειδὴ τὸ ὕλικὸ εἶναι ἐκτεταμένο καὶ πολύμορφο, τὸ διαίρεσε, σωστὰ πάλι, σὲ μεγαλύτερες καὶ σὲ μικρότερες ἐνότητες. Ἔτσι, ὅλο τὸ ὕλικὸ κατατάσσεται σὲ τρεῖς μεγάλες χρονικὲς περιόδους, μοιρασμένες κι' αὐτὲς σὲ μικρότερες εἰδολογικὲς ὑποδιαίρεσεις (ποὺ κι' αὐτὲς πάλι κατατέμνονται σὲ μικρότερα κεφάλαια). Οἱ τρεῖς μεγάλες περίοδοι εἶναι: I. Βυζαντινὴ περίοδος (330-1453), με ὑποδιαίρεσεις α) Ἐκκλησιαστικὴ ποίηση, β) Ὁυράθεν ποίηση (Secular Poetry). II. Ἡ Ἑλλάδα ὑπὸ φραγκικὴ καὶ τουρκικὴ κυριαρχία (1204, 1453-1821), με ὑποδιαίρεσεις α) δημοτικὰ τραγούδια, β) ἔντεχνη (προσωπικὴ) ποίηση. III. Ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν ὡς σήμερα (1821-1949), με ὑποδιαίρεσεις πάλι α) παλιὰ ἀθηναϊκὴ σχολή, β) ἑπτανησιακὴ σχολή, γ) νέα ἀθηναϊκὴ σχολή, δ) the Individualists (βλ. γι' αὐτοὺς παρακάτω), ε) σύγχρονοι ποιητὲς (Σικελιανός, Καζαντζάκης, Σεφέρης, Ἐλύτης).

¹ Ἐνα δυὸ μικροδιορθώσεις θὰ εἶχα νὰ κάνω: ἰδρῆνια στάμνα δὲν εἶναι, νομίζω, στάμνα ποὺ ἰδρώνει (sweating pitcher) (πῶς μποροῦσε τὸ «παλιὸ κρασί ποὺ πλέριμα εὐώδιστος μέσ στὴν ἰδρῆνια στάμνα» νὰ τὸ φύλαγαν μέσα σὲ κανάτι αἰγινήτικο!). Ὅσοσο βλ. *Πέτρος Βλαστοῦ*, Σύνονυμα καὶ συγγενικά, (Ἀθ. 1931), 223. Νομίζω ὅμως πῶς ἐδῶ ἡ λέξις δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη σχέση με τὸν ἰδρώτα, ἀλλὰ με τὸ ἰδρὺ, δηλ. τὴ δρυ' θὰ πῆ δοχεῖο ἀπὸ ξύλο δρυός, καὶ τέτοια ξύλινα σταμνιά ἔχουν οἱ χωρικοὶ γιὰ τὸ κρασί.— *Κοπέλι* δὲ σημαίνει καὶ young girl, ἀλλὰ μόνο young boy.—Τὸ κύριος πάλι δὲ σημαίνει «sir, κύριος, αὐθέντης», ὅπως ἐσφαλμένα σημαίωνει καὶ ὁ Καλονάρος, στὸν ὁποῖον γίνεται παραπομπή, ἀλλὰ «ἐραστής, καλός, ἀγαπημένος», ὅπως σωστὰ ἐρμήνευσε τὴ λέξις ὁ Στ. Π. Κυριακίδης, Byz. - Neugr. Jahrbücher 4 (1923) 341.—Γιὰ τὸ ψεύτισση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ψεύτικη (τροπὴ τοῦ κ σὲ ισ δὲν ἔχουμε στὸν 17ο αἰῶνα) βλ. παρακάτω σ. 418.

Για τις μεγάλες χρονικές περιόδους δεν μπορεί να έχη κανείς βασικές αντιρρήσεις. Έγώ προσωπικά πιστεύω πως το 1669 είναι μια βαθύτερη τομή στη νεοελληνική ποίηση, σημαντικότερη και από το 1453 και από το 1821¹. Άλλα ήταν το βιβλίο περιλαμβάνη και τη βυζαντινή λόγια ποίηση, ή τομή του 1453 είναι απαραίτητη. Η δεύτερη ένότητα (φραγκοκρατούμενη και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα) δεν απαρτίζει ίσως, έτσι όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο, ένα οργανικό σύνολο, γιατί στην υποδιαίρεση της Φραγκοκρατίας (1204 - 1669) παραλείπονται όλα τα πριν από την Αλωση, ενώ τοποθετούνται τα «Ανθη Ευλαθείας» που είναι του 18ου αιώνα, και στην Τουρκοκρατία (1669-1821) ενώνονται ποιητές τόσο έτερόκλητοι όπως ο Δαπόντες και ο Χριστόπουλος με τον Βηλαρά. Νομίζω πως η θέση των δυο τελευταίων ταιριάζει περισσότερο στην επόμενη χρονική περίοδο, που θα ήταν καλύτερα να άρχιζε με το 1800 κι' όχι με το 1821. Έτσι θα ξεχώριζαν και από τον Δαπόντε (που δε θα ήταν δε και μεγάλη ζημιά αν έλειπε όλοτελα).

Άλλα εκεί που, νομίζω, υπάρχει έδαφος περισσότερο πρόσφορο για συζήτηση είναι οι ειδολογικές διαιρέσεις μέσα στις τρεις μεγάλες χρονικές αυτές περιόδους. Έτσι π.χ. τη βυζαντινή περίοδο διαιρεί ο εκδότης σε δυο μεγάλες ενότητες: την εκκλησιαστική και τη θύραθεν (secular) ποίηση. Το ξεχώρισμα αυτό είναι απόλυτα σωστό και το είχε κάμει και ο Κρουμπάχερ. Ένώ όμως εκείνος ρητά ξεχωρίζει και ένα τρίτο είδος, τη δημώδη ποίηση, ο εκδότης την παραλείπει ή μάλλον τη συγχωνεύει μέσα στη θύραθεν. Έτσι όμως δυο τόσο ξεχωριστά είδη, όπως η λόγια βυζαντινή και η δημώδης ποίηση, μπλέκονται, και δίπλα στον Μιχαήλ Χωνιάτη (γιατί ο εκδότης έξακολουθεί να τον ονομάζει Άχομινάτο;) έχουμε την «Άμαρτωλού Παράκληση» και, χειρότερα, δίπλα στο έπος του Διγενή Ακρίτα (στην υποδιαίρεση «βυζαντινό έπος») ένα απόσπασμα από τον Γ. Πισίδη. Νομίζω πως σύγχυση γεννά και η κατάτμηση της Secular Poetry σε τόσες πολλές υποδιαίρεσεις και μικρότερες διαιρέσεις των υποδιαίρεσεων. Δε βρίσκω π.χ. πως υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα επιγράμματα και στις έλεγείες, ιδίως των επιγραμματοποιών του 10ου και του 11ου αιώνα, και ο επιτάφιος εις αυτοκράτορα του Ιωάννου Εύχαΐτων (άρ. 59) θα μπορούσε θαυμάσια να καταταχτή και στα επιγράμματα. Και η υποδιαίρεση «αυτοβιογραφική ποίηση», αντιπροσωπευμένη μόνο από ένα απόσπασμα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού (άρ. 56), δεν έχει αρκετή δικαιολογία.

¹ *Δίνου Πολίτη*, Λογοτεχνία νεοελληνική και λογοτεχνία ευρωπαϊκή. Έναρκτηριος ... Αθ. 1949, σ. 10 - 11.

Ἄλλὰ τὸ πιὸ σημαντικό εἶναι, ἐπαναλαμβάνω, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ δημώδης βυζαντινὴ ποίηση δὲν παρουσιάστηκε ξεχωριστά, σὰν ἰδιαίτερο εἶδος, κι' ἔτσι: ἕνας τόσο σημαντικὸς κλάδος τῆς βυζαντινῆς ποίησης, ποὺ σήμερα τὸν θεωροῦμε σὰν τὴν ἀρχὴ τῆς ποίησης τῆς νεοελληνικῆς, ἀδικήθηκε, καὶ δὲν παρουσιάστηκε ἡ ἐξέλιξη τῆς ποίησης αὐτῆς στοὺς αἰῶνες ποὺ μεσολαβοῦν ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ ὡς τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα· κι' αὐτὸ μολονότι: ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης (σ. κί) ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία της.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ καὶ μερικὲς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις. Γιὰ τὰ «προδρομικὰ» ποιήματα ὁ ἐκδότης, ἐνῶ σωστά (σ. κκxι) παρατηρεῖ πὼς εἶναι «traditionally attributed» στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο, λίγες γραμμὲς παρακάτω τὰ θεωρεῖ, φαίνεται, αὐθεντικὰ ἔργα τοῦ Προδρόμου ἀπευθυνόμενα πραγματικὰ στὸν αὐτοκράτορα («in more presumtuous personal poetry, in works addressed to the Emperor himself»). Καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου τὰ παραθέτει καὶ στὴν ἀνθολογία. Ἄλλὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου παραθέτει καὶ δυὸ ἐρωτικὰ ποιήματα (στὴν ὑποδιαίρεση τῶν Love - poems, ἀρ. 62 καὶ 63). Πρόκειται γιὰ ἐκεῖνα ποὺ δημοσίεψε ὁ E. Legrand¹ ἀπὸ ἕνα φύλλο, σπάρραγμα ἀπὸ ἀγιογραφικὸν κώδικα τοῦ τέλους τοῦ 15^{ου} αἰῶνα: σώζεται στὸ γο τὸ τέλος ἀπὸ τὸ βίβιο τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γραπτῶ καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ βιβλιογράφου (Ἀλφόνσος ὁ Ἀθηναῖος, ἀνογ'), καὶ στὸ ν^ο στίχοι δημοτικοὶ μὲ περιεχόμενο ἐρωτικὸ, μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου βιβλιογράφου καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου». Δὲ νομίζω ἕμως πὼς μόνο μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ βιβλιογράφου μποροῦμε ν' ἀποδώσουμε, καὶ μάλιστα χωρὶς καμιὰ ἐπιφύλαξη, τοὺς δημοτικoὺς αὐτοὺς ἐρωτικoὺς στίχους στὸν λόγιον πολυγράφον τοῦ 12^{ου} αἰῶνα, ἀφοῦ ἡ κριτικὴ τοῦ ἔχει ἀφαιρέσει σήμερα καὶ τὰ «προδρομικὰ» ποιήματα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ στίχοι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλιότεροι ἀπὸ τὸν 14^ο ἢ 15^ο αἰῶνα, εἶναι «καταλόγια» σύγχρονα μὲ τὰ ἐρωτικὰ μυθιστορήματα ἢ τὰ «Ἑρωτοπαίγνια».

Τὰ ἐρωτικὰ αὐτὰ μυθιστορήματα ἔχουν ἀντιπροσωπευτὴ καλὰ στὴν ἀνθολογία· μόνο ἀπὸ τὸν «Λίδιστρο» (ποὺ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ σπουδαιότερο καὶ περισσότερο ἀντιπροσωπευτικὸ βυζαντινὸ μυθιστόρημα)² θὰ θέλαμε περισσότερους ἀπὸ τοὺς δώδεκα στίχους ποὺ παραθέτει ὁ ἀνθολόγος. (Καὶ γιὰ τὸ τοποθετεῖ τὸν Λίδιστρο στὸ τέλος, ἀφοῦ

¹ Revue des études grecques 4 (1891) 70-73.

² Καὶ ἀσφαλῶς τὸ περισσότερο διαβηδομένο, ὅπως μᾶς δείχνουν τουλάχιστο τὰ πέντε χειρόγραφα μὲ τὰ ὁποῖα μᾶς ἔχει παραδοθῆ.

σωστά τὸν χρονολογεῖ στὸν 14^ο αἰῶνα ¹, ἐνῶ τὸν Βέλθανδρο καὶ τὴν Ἀχιλλήϊδα πού προηγούνται τὰ τοποθετεῖ, σωστά πάλι, στὸν 15^ο :). Τέσσερα ποιήματα ἀπὸ τὰ «Ἐρωτοπαίγνια» (ἀρ. 64 - 67) ὁ ἐκδότης τὰ παραθέτει χωρὶς καμιά συνάφεια μεταξὺ τους καὶ τ' ἀποδίδει τὸ καθένα χωριστὰ σὲ ἀνώνυμο ποιητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15^{ου} αἰῶνα (τὸ τελευταῖο μάλιστα μὲ ἐρωτηματικὸ στὴ χρονολογία). Ἴσως ὁ ἐκδότης νὰ τὰ θεωρῆ ἔργα πολλῶν ποιητῶν, πουθενὰ ἔμως δὲ δηλώνεται τουλάχιστο ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια συλλογὴ.

Τῆ δεύτερη μεγάλη χρονικὴ περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας ὁ ἐκδότης διαιρεῖ σὲ δυὸ τμήματα: στὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ στὴν ἔντεχνη (προσωπικὴ) ποίηση. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, φυσικά, εἶναι πάντα δύσκολο νὰ καταταχθῆ μέσα σὲ μιὰ ἀνθολογία πού εἶναι κυρίως ἀνθολογία τῆς ἔντεχνης ποίησης. Ἡ θέση τοῦ πάντως μέσα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἴσως νὰ εἶναι ἢ πιὸ σωστὴ ². Ἀλλὰ καὶ πάλι γεννιοῦνται δυσκολίες: τ' ἀκριτικὰ π. χ. ὁ ἐκδότης τὰ ξεχώρισε καὶ τὰ τοποθέτησε στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἀλλὰ μήπως καὶ οἱ «παρалоγές» δὲν εἶναι κι' αὐτές, στὸν ἀρχικό τους πυρήνα, παλιότερες καὶ ἀπὸ τ' ἀκριτικὰ, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Κυριακίδης ³; Στὴ δημοσίευση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ στὴν κατάταξή τους ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ τίς «Ἐκλογές» τοῦ Ν. Γ. Πολίτη. Καὶ βέβαια οἱ «Ἐκλογές», καὶ σήμερα ἀκόμη, ἀποτελοῦν τὴν ἐγκυρότερη συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν, γιατί δυστυχῶς οὔτε ἡ συλλογὴ τοῦ Μελαχρινοῦ οὔτε ἡ νεώτερη τοῦ Ἁγίου Θέρου (πού δὲν μποροῦσε νὰ ἔχη ὑπόψη του ὁ ἐκδότης) μπόρεσαν νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν. Ἀλλὰ, ὅστερ' ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀποστολάκη ⁴, ὁ φιλόλογος δὲν μπορεῖ παρὰ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη νὰ πλησιάζῃ τὰ κείμενα τῶν «Ἐκλογῶν» — παράδειγμα τὸ τραγούδι «τοῦ κύρ Βοριᾶ» (ἀρ. 94), γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀποστολάκης ⁵ ἔδειξε πόσο ἔξω ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ

¹ Τὶ θὰ πῆ «14th century version»;

² Θὰ δυσκολευόμουν ὅμως νὰ πῶ μὲ τὸν ἐκδότη (σ. xlv) πὼς ὁ 18^{ος} αἰῶνας εἶναι «the great century of the Greek folk - song». Τοῦ κλέφτικου, ναί. Ἀλλὰ τὸ κλέφτικο εἶναι ἡ τελευταία φάση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Δὲ βλέπω ὁ ἐκδότης ν' ἀναφέρῃ πουθενὰ τὸ λαμπρὸ βιβλίον τοῦ S. Baud - Bouy, *La chanson populaire grecque du Dodécannèse*, I. Les textes, Paris 1936, ὅπου ἐξετάζεται ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

³ Στ. Η. Κυριακίδου, Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως. Λόγος πρυτανικός. Θεσσαλονίκη 1934.

⁴ Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Μῆρος Α' Οἱ συλλογές. Ἀθ. 1929. Πρβ. καὶ Τοῦ Ἰδίου, Τὸ τραγούδι τῆς Ἁγιά - Σοφιάς, Θεσσαλονίκη 1939. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ, Ἀθ. 1941. Τὸ Κλέφτικο τραγούδι, Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τέχνη του, Ἀθ. 1950. ⁵ Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, σ. 160 - 169.

δημοτικῷ τραγουδιῷ εἶναι τὰ συνταιριασμένα ἀπὸ διάφορες παραλλαγές ἰσότημα μοτίβα (κυρίως στοὺς στ. 23-30), πού ἔμως ὁ ἐκδότης τὸ παίρνει αὐτοῦσιο ἀπὸ τὶς «Ἐκλογές». Καὶ δὲν ἔχει βέβαια κανεὶς τὴν ἀπαίτηση ἀπὸ τὸν ἀνθολόγο νὰ κάμῃ δουλειὰ φιλολόγου, μάλιστα στὸ τόσο γλιστερὸ ἔδαφος τοῦ δημοτικῷ τραγουδιῷ, ἔπρεπε ἔμως τουλάχιστο νὰ εἰπωθοῦν λίγα κατατοπιστικὰ λόγια στὸν ἀναγνώστη. Ὁ ἐκδότης ἔμως πουθενὰ δὲ μιλά γιὰ τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ πρόβλημα τῶν κειμένων καὶ τῶν συλλογῶν, καὶ οὔτε παραπέμπει στὶς ἐργασίες τοῦ Ἀποστολάκη, πού δὲν ἀναγράφονται καὶ στὴ γενικὴ βιβλιογραφία. Πόσο τὸ βρασιεὶ αὐτὸ πρόβλημα δὲν ἀπασχόλησε τὸν ἐκδότη φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σ' ἓνα τραγούδι (ἀρ. 88) παρμένο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Γνευτοῦ (ὄχι ἀπὸ τὸν Πολίτη) προσθέτει αὐθαίρετα ἓνα στίχο ἀπὸ ἄλλη ἀνέκδοτη παραλλαγή¹.

Στὴν προσωπικὴ ποίηση τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πού ἀκολουθεῖ ὕστερ² ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὁ ἐκδότης δημοσιεύει πρῶτα ἓνα σονέτο καὶ μιὰ ὀκτάβα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν κυπριώτικων ἐρωτικῶν ποιημάτων. Δὲν μπόρεσε νὰ ἔχῃ ὑπόψη τοῦ τῆ νεώτερη λαμπρὴ ἔκδοση τῆς Σιαπκαρᾶ-Πιτσιλίδου (Ἀθ. 1952). Γιατί ἔμως κι' ἐδῶ τὰ δυὸ ποιήματα μπαίνουν μὲ χωριστὸ τίτλο τὸ καθένα, σὰν νὰ εἶναι ἔργα δυὸ ἀνώνυμων ποιητῶν κι' ὄχι τοῦ ἴδιου; Καὶ γιατί ἡ χρονολόγηση στὸν 16^ο αἰῶνα μπαίνει μὲ ἐρωτηματικὸ; Μπορεῖ ποτὲ τὰ ποιήματα αὐτὰ νὰ εἶναι τοῦ 15^{ου} ἢ τοῦ 17^{ου}; Ἀκολουθοῦν δυὸ σονέτα ἀπὸ τὰ «Ἀνθη Εὐλαθείας». Εἶπα παραπάνω γιατί ἡ θέση τους δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐδῶ. Τὸ δεύτερο σονέτο (ἀρ. 118) ὁ ἐκδότης τὸ ἀποδίδει στὸν Ἀνδρέα Μυιάρη. Στὴ συλλογὴ τὸ σονέτο εἶναι ἀνώνυμο, καὶ ἀνώνυμο τὸ παραθέτει καὶ ὁ Βουτιερίδης, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὸ παίρνει. Ἡ ἀπόδοση στὸν Μυιάρη εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀδικαιολόγητη³. ὁ ἐκδότης θὰ παρασύρθηκε ἢ ἀπὸ τὸν Βαλέτα ἢ ἀπὸ τὸν Δημαρά, πού κι' αὐτὸς τὸ ἀποδίδει στὸν Μυιάρη⁴.

² Ἀκολουθοῦν τὰ ποιήματα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πρῶτη «Βοσκοπούλα»⁴. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει ἐνότητα καὶ συνοχὴ καὶ ἀντιπροσωπεύονται πραγματικά, καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ κομμάτια, τὰ πρὸ σημαντικὰ ἔργα. Ὅσοι ὑποστηρίζουμε τὴν ταυτότητα τοῦ ποιητῆ τῆς «Θυσίας» μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτόκριτου» βλέπουμε μὲ ἱκανοποίησι πῶς ὁ ἐκδότης ἀποδίδει τὴ «Θυσία» στὸν

¹ «from a version collected in 1945 by Donald Swann in Rhodes».

² Βλ. καὶ Ἑλληνικά 12 (1952) 209, 1. ³ Ἱστορία νεοελλ. λογοτ. 1, 112.

⁴ Γιατὶ τὴν ἀποδίδει ὁ ἐκδότης στὸν Νικόλαο Δριμυτηνό, ἔστω καὶ μ' ἐρωτηματικὸ;

Κορνάρο, ἔστω καὶ μὲ ἐρωτηματικό. Ἄλλὰ γιατί «16th - 17th century»; Γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τῶν δυὸ ἔργων μέσα στὸν 17^ο αἰῶνα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη πιά ἀμφιβολία¹. Κρίμα εἶναι πὺ ὁ περιορισμένος χώρος ἀνάγκασε τὸν ἐκδότη νὰ δώσῃ ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο» μόνο πολὺ μικρὰ κομμάτια², κι' ἀκόμα νὰ παραλείψῃ καὶ κείμενα τοῦ 15^{ου} καὶ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, ὅπως τὸν Σαχλίκη, τὸν Χοῦμνο, τὸν θαυμάσιον «Ἀπόκοπο», πὺ θὰ συνέδεαν καλύτερα τὰ ἔργα τῆς ἀκμῆς τοῦ 17^{ου} αἰῶνα μὲ τὰ τελευταῖα βυζαντινά.

¹ Ἀνάμεσα στὰ κρητικά κείμενα δημοσιεύει ὁ ἐκδότης καὶ τὸ ὄρατο σονέτο τοῦ Χοροῦ ἀπὸ τὸν «Βασιλέα Ροδολίνο». Δυστυχῶς τὸ κείμενο ἔχει πολλὰ λάθη, γιατί ὁ ἐκδότης τὸ πῆρε ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Δημαρᾶ, πὺ κι' ἐκεῖνος τὸ εἶχε πάρει ἀπὸ τὸν Βουτιερίδη. Ἄλλὰ ὁ Δημαρᾶς ξαναδημοσίεψε τουλάχιστο τὸ κείμενο τοῦ σονέτου διορθωμένο στὸν 2^ο τόμο, στὶς σημειώσεις (σ. 229)³, ἐνῶ ἐδῶ μῆλκε μὲ ὅλα τὰ λάθη τοῦ Βουτιερίδη καὶ μὲ τὴν ἀνύπαρκτη λέξη *ψεύτιση* (στ. 5: *κι' ἡ ψεύτιση ἔλλεις πὺ τῆς ἀρέσει* ἀντὶ: *γιατ' ἡ ψευτή τῆ ἔλλεις πὺ τῶς ἀρέσει*), πὺ ἐρμηνεύεται καὶ στὸ γλωσσάριο⁴.

² Ἡ κυρίως νεοελληνικὴ ποίηση, ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ὡς τὶς μέρες μας, ἀντιπροσωπεύεται, ὅπως ἦταν φυσικό, πολὺ περισσότερο στὴν ἀνθολογία (112 ἀπὸ τὶς 250 σελίδες). Στὶς τρεῖς κυριότερες διαιρέσεις (παλιὰ ἀθηναϊκὴ σχολή, ἑπτανησιακὴ, νέα ἀθηναϊκὴ) περιλαμβάνονται ποιήματα τῶν σπουδαιότερων ἐκπρόσωπων. Ἴσως νὰ θέλαμε νὰ μὴ λείπῃ ὁ Βαλαδάνης, ὁ Τερτσέτης, ὁ Λασκαράτος, ὁ Πολυλάς. Ἴσως νὰ θέλαμε πὺ χαρακτηριστικὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σοῦτσο (ἀπὸ τὸν «Ὁδοιπόρο» π.χ.), πὺ νὰ δείχνουν τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ λυρικότερη φύση τοῦ, τοῦ Τυπάλδου ὄχι μόνο τὴ «Φυγὴ», καὶ περισσότερα ἐπίσης ἀπὸ τὸν Μαρκορᾶ (κομμάτια ἀπὸ τὸν «Ὅρκος») καὶ τὸν Μαβίλη. Ἄλλὰ ἡ κρίση τοῦ ἀνθολόγου δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ συμ-

¹ Στὸν πρόλογο ὁμοῦ: «probably written in the first half of the seventeenth century» (σ. xliii).

² Ἀκόμα καὶ δυὸ μόνο στίχους (III, The Power of Words—τουλάχιστο γιατί ὄχι καὶ τοὺς δυὸ προηγουμένους). Τὸ ἀπόσπ. II δὲν εἶναι ἡ μάχη τοῦ Τριπόλεμου μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο, ἀλλὰ μὲ τὸν Κρητικό.

³ Ξέφυγαν ὡστόσο κι' ἐδῶ ἓνα δυὸ λάθη.

⁴ Δὲν μποροῦμε ἐπίσης τόσο εὐκόλα νὰ πιστοποιοῦμε πὺς ὁ «Βασιλεὺς Ροδολίνο» «is merely a translation» ἀπὸ τὸν «Re Torrismondo» τοῦ Torquato Tasso. Ἡ ἰταλικὴ τραγωδία εἶναι μόνο τὸ πρότυπο γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔργο, κι' αὐτὸ στὴν Ἀναγέννηση εἶναι φαινόμενο καθολικό, πὺ φτάνει ὡς τὸν μεγάλο Σαίξπηρ. Κι' ἄλλοῦ ὁ ἐκδότης δὲν τοποθετεῖ σωστὰ τὰ πράγματα σ' ἓνα ζήτημα τόσο βασικό, καὶ θεωρεῖ ὅλη τὴν κρητικὴ ποίηση ἀπλὴ μετάφραση ἢ διασκευὴ τῶν ἰταλικῶν προτύπων: «even if the Cretan dramas were mainly translations and adaptations from italian models» (σ. xlv· πρῶ. καὶ σ. lxii).

πέση με τὴν κρίση τοῦ ἀναγνώστη του ἢ τοῦ κριτικοῦ του. Ἐναμφισβήτητο εἶναι ἔτι μέσα στὰ περιορισμένα σχετικά ἔρια ὁ ἀναγνώστης παίρνει μιὰ σαφῆ ἰδέα τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ποίησης. Καὶ οἱ δυὸ ἰσχυρότερες ποιητικὲς προσωπικότητες, ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Παλαμᾶς, ἀντιπροσωπεύονται μὲ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ποιήματά τους.

Μόνο μιὰ παρατήρηση θὰ εἶχα ἐδῶ νὰ κάμω. Ὁ ἐκδότης ἀπὸ ἀμηχανία ποῦ νὰ κατατάξῃ ὀρισμένους ποιητὲς δημιουργεῖ μιὰ εἰδική ὑποδιαίρεση, τοὺς Individualists, «whose pronounced individuality does not allow them to be classed in any of the schools». Στὴν ὑποδιαίρεση αὕτη τοποθετεῖ τὸ Βιζυηνό, τὸν Κρυστάλλη καὶ τὸν Καβάφη. Καὶ γιὰ τὸν τελευταῖον δὲ γεννιέται ζήτημα· στέκει μονάχος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταταχθῆ σὲ καμιὰ σχολή. Λιγότερο ἔμως μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε αὐτὸ γιὰ τὸ Βιζυηνό, τοῦ ὁποῖου ἡ θέση θὰ ἦταν περισσότερο δικαιολογημένη μέσα στὴ νέα ἀθηναϊκὴ σχολή. Κι' ὁ Βαλαωρίτης κι' ὁ Ζαλοκώστας ἄλλωστε δύσκολα ἐντάσσονται ὁ ἓνας στὴν ἑπτανησιακὴ κι' ὁ ἄλλος στὴν ἀθηναϊκὴ σχολή (ὁ Δημαρᾶς τοὺς ὀνομάζει «συνδέσμους»). Καὶ individualist πέρα ὡς πέρα εἶναι φυσικὰ ὁ Κάλδος, ποῦ τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυχαία ζακυθινὴ καταγωγή, δὲν συνδέει μὲ τὴν ἑπτανησιακὴ σχολή, ποῦ εἶναι κυρίως ἡ σχολή τοῦ Σολωμοῦ. Ἐντίθετα, δὲ δικαιολογεῖται, νομίζω, ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς individualist τοῦ Κρυστάλλη, ποῦ αὐτὸς ἔχει ἀπόλυτα τὴν θέση του μέσα στὴ νέα ἀθηναϊκὴ σχολή. Ἡ στροφὴ του ἀπὸ τὶς πρῶτες του συλλογές, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐπίδραση τοῦ Βαλαωρίτη, στὶς νεώτερες («Ἀγροτικά» 1891, «Ὁ τραγουδιστὴς τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης» 1893) ἐξηγεῖται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ λαογραφικὸ κίνημα καὶ τὰ «Εἰδύλλια» τοῦ Δροσίνη (1884). Ἄλλωστε καὶ ἔλη ἡ νέα ἀθηναϊκὴ σχολή τὸν θεώρησε ποιητὴ δικόν της.

Θὰ τελειώσω μὲ μιὰ γενικὴ παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὴ δημοσίευση τῶν κειμένων. Εἶπα καὶ παραπάνω ὅτι θὰ ἦταν ὑπερβολικὴ ἡ ἀξίωση νὰ ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἀνθολόγο νὰ κάμῃ καὶ φιλολογικὴ ἐργασία ἀπάνω στὸ κείμενο καὶ κριτικὴ ἀποκατάσταση¹. Ὅμως τουλάχιστο βασικὴ προϋπόθεση εἶναι ὅτι ὁ ἀνθολόγος θὰ ἀναδημοσιεύσῃ τὸ κείμενο ποῦ παραθέτει ἀπὸ τὴν καλύτερη προσιτὴ πηγὴ. Γενικὰ ὁ κ. Τρυπάνης ἀνταποκρίνεται στὴν προϋπόθεση αὕτη καὶ ἀντλεῖ τὰ κείμενά του, ἰδίως τὰ παλιότερα, ἀπὸ τὶς πιὸ υπεύθυνες φιλολογικὲς καὶ κριτικὲς ἐκδόσεις². Τὴν ἀρχὴ ἔμως αὕτη δὲν τὴν ἀκολουθεῖ πάντα, δυστυχῶς, στὰ νεώτερα,

¹ Ἐν. καὶ σὲ ὀρισμένα κομμάτια τῆς παλιότερης λογοτεχνίας μας θὰ ἦταν ἀπαραίτητο, ἀφοῦ μάλιστα ὁ ἀνθολόγος εἶναι καὶ φιλόλογος.

² Μόνο γιὰ τὰ «Ἀνθ. Ἑλλαθείας», ποῦ τὰ παίρνει ἀπὸ τὸν Βουτιερίδη, καὶ τὸ σογέτο τοῦ «Βασιλέα Ροδολίνου» ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ, ἔγινε λόγος παραπάνω.

και πολλά ποιήματα τὰ παραλαμβάνει ἀπὸ μεταγενέστερες ἐκδόσεις ἀντὶ νὰ τ' ἀναζητᾶ στὴν πρώτη ἔκδοση, πὺ εἶναι, ἔξω ἀπὸ εἰδικὲς ἐξαιρέσεις, ἢ πὺ αὐθεντικῆ. Ἔτσι τοῦ Χριστόπουλου τὰ ποιήματα ἀνατυπώνονται ἀπὸ τὴν παρισινὴ ἔκδοση τοῦ 1864 καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν πρώτη τοῦ 1811, καὶ τῶν περισσότερων ποιητῶν τῆς παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς ἑπτανησιακῆς σχολῆς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Φέξη, πὺ δὲν ἔχουν γίνεῖ, καθὼς ξέρουμε, μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια¹. Αὐτὸ γεννᾷ κάποια δυσπιστία γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῶν κειμένων· τὸ μεγαλύτερο κακὸ ἔμως γίνεταῖ στὸν Τυπάλδο, ἔπου στὴν ἔκδοση Φέξη οἱ ἐκδότες, γιὰ εἰκονομία χώρου!, εἶχαν ἐνώσει δυὸ στίχους σ' ἕναν μεταμορφώνοντας λυγερὲς ὁστιχες καὶ ἰοστιχες στροφές σὲ πλαδαρὰ καὶ ἀργοκίνητα τετράστιχα καὶ ἑξάστιχα — κάτι πὺ μὲ αὐστηρότητα εἶχε σιγματίσει ὁ Παλαμᾶς². Καὶ δυστυχῶς ἔτσι παραμορφωμένη τυπώνεταῖ καὶ στὴν ἀνθολογία ἢ «Φυγὴ», τὸ μόνον ποίημα τοῦ Τυπάλδου πὺ περιέχει. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος γιὰ τὴ μετρικὴ μορφή, ἀνάλογο λάθος γίνεταῖ, σὲ δυὸ ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ, τὸν «Παντάρκη» καὶ τὸν «Πάνα» (ἀρ. 207, 208). Δὲν πρόσεξε δηλ. ὁ ἐκδότης ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τετράστιχα, κάπως ἰδιότυπα, εἶναι ἢ ἀλήθεια, μὲ τοὺς περιττοὺς στίχους μεγαλύτερους (14σύλλαβους ἢ 16σύλλαβους) καὶ τοὺς ἄρτιους πολὺ μικροὺς (ἀπὸ 3 ὡς 7 συλλαβές, πὺ πολλὲς φορὲς συνδέονται καὶ μὲ συνίζηση μὲ τὸν προηγούμενο):

*Βαθιά ἢ κοιλάδα ἢ μουσική, κι' ὄργο τὸ Κρόνιο τὸ δασὺ
εἶχε πάρει
Ἰοκίους θαμποὺς καὶ ξάστερους, ἀπο ἄνεμο μανόν
ἀποβροχάση*

καὶ δημοσίευσε τοὺς δυὸ στίχους σὰν ἕναν, σὰν νὰ ἦταν γραμμένο τὸ ποίημα σὲ δίστιχα.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀφοροῦν σὲ λεπτομέρειες πὺ εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ διορθωθοῦν σὲ μιὰ δεύτερη ἔκδοση. Κι' ἐλπίζουμε τὸ ἐνδιαφέρον πὺ θὰ γεννήσῃ ἢ πρώτη βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ ἀνθολογία τῆς Ὁξφόρδης νὰ εἶναι τόσο, ὥστε γρήγορα νὰ περιμένουμε τὴ δεύτερη ἔκδοση, ἂν ἦταν μάλιστα δυνατόν, ἐκτενέστερη. Ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἔχει κομμάτια πὺ πρέπει νὰ γίνουν γνωστὰ στὸ εὐρύτερο διεθνὲς κοινόν. Καὶ ἢ μεγαλύτερη ἀξία τοῦ βιβλίου εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ, ὅτι προβάλλει

¹ Τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, τοῦ Δ. Παπαρρηγόπουλου, τοῦ Τυπάλδου καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ τ' ἀποσπάσματα εἶναι παρμένα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Φέξη, καὶ τοῦ Κάλθου ἀπὸ τὴν ἔκδοση «Στοχαστῆ» τοῦ 1927.

² Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (Φιλολ. Συλλόγου Πανασσῶ, ἀρ. 12): Κ. Παλαμᾶ, Ἰούλιος Τυπάλδος (Ἀθ. 1917), σ. 16, 1.

γιά τὸ διεθνὲς αὐτὸ κοινό, διαλεγμένο μὲ προσοχή, ὅτι ἔχει πραγματικὴ ποιητικὴ ἀξία ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ καὶ τῆ νέα ἑλληνικὴ ποίηση.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἀνθολογία Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἐπιμέλεια καὶ ἐκλογή Μ. Χ. Οἰκονόμου. Ἀθήναι [1952]. Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γεωργίου Παπαδημητρίου. Σελ. 205. [100 Ἀθάνατα Ἔργα, ἀρ. 25].

Μετὰ τὴν Ἀνθολογία τῶν Ἑλλήνων διηγηματογράφων (βλ. Ἑλληνικά 12, 1952. 216), ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Γ. Παπαδημητρίου μᾶς προσφέρει στὴν ἴδια σειρὰ τῶν «100 Ἀθάνατων Ἔργων» καὶ μιὰ Ἀνθολογία Ἑλλήνων ποιητῶν, μὲ τὴν ἐπιμέλεια καὶ αὐτὴ τοῦ κ. Μ. Χ. Οἰκονόμου. Ἡ ἀνθολογία ἀρχίζει μὲ τὸν Βηλαρὰ καὶ τὸν Χριστόπουλο καὶ παρουσιάζει «τ' ἀντιπροσωπευτικότερα ποιήματα μόνον ἐκείνων τῶν νεοελλήνων ποιητῶν ποῦ δὲ ζοῦν σήμερα, ποῦ τ' ὄνομά τους ἔχει μιὰν ἀδιαμφισβήτητη θέση στὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ ποῦ τὸ ἔργο τους ἀντέχει στὸ χρόνο».

Διακόσιες σελίδες εἶναι βέβαια λίγες γιὰ νὰ δώσουν χαρακτηριστικὰ ποιήματα ἔστω καὶ ἀπὸ τοὺς πεθαμένους «κλασσικούς» ποιητές. Μοιραία θὰ ἔπρεπε νὰ μείνουν μερικοὶ ἀπ' ἔξω. Νομίζω ὅμως πὼς ἔμειναν ἀπ' ἔξω μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρὸ σημαντικούς, ἐνῶ βρῆκαν θέση ἄλλοι ποῦ δύσκολα μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς «τὸ ἔργο τους ἀντέχει στὸ χρόνο». Ἔτσι, ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀθηναϊκὴ σχολὴ δὲν ἀντιπροσωπεύτηκαν στὴν ἀνθολογία δυὸ ἀπὸ τοὺς περισσότερο λυρικούς, ὁ Καρασούτσας καὶ ὁ Βαλαθάνης. Ἀπὸ τὴν ἐπτανησιακὴ σχολὴ λείπουν ὁ Τερτσέτης καὶ ὁ Πολυλάς, ἀλλ' αὐτῶν μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πὼς δὲν εἶναι τὸ ποιητικὸ ἔργο ἐκεῖνο ποῦ τοὺς χαρακτηρίζει περισσότερο. Ἀδικαιολόγητη ὅμως εἶναι ἡ παράλειψη τοῦ λυρικότερου ἀσφαλῶς ἐκπρόσωπου τῆς ἐπτανησιακῆς σχολῆς, τοῦ Τυπάλδου. Οὔτε ἓνα ποίημα τοῦ ποιητῆ τῆς «Ἐπιθυμίας» καὶ τῆς «Φυγῆς» νὰ μὴ βρῆ μιὰ θέση στὴν ἀνθολογία, ἐνῶ ὁ πολὺ βέβαια λιγότερο σημαντικὸς Στέφανος Μαρτζώκης ἀντιπροσωπεύεται μὲ τρία ποιήματα!

Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ ἀνθολόγος δείχνει προτίμησιν πρὸς τοὺς ποιητῆς τοῦ 1910 καὶ τοῦ 1920 (Φιλύρας, Λαπαθιώτης, Καρυωτάκης, Ἄγρας), ἐνῶ παραλείπονται ὁ Σπ. Πασαγιάννης ἢ ὁ Μελαχρινός. Καὶ ὁ Στρατήγγης καὶ ὁ Πολέμης θὰ μπορούσαν ν' ἀντιπροσωπευτοῦν μὲ λιγότερα ποιήματα γιὰ νὰ δώσουν θέση σὲ κανένα ποίημα τοῦ Ν. Καμπᾶ π.χ., ποῦ εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν καμπὴ τοῦ 1880. (Μποροῦμε, στ' ἀλήθεια, γιὰ ποιήματα σὰν τὴν «Πολυθρόνα» ἢ τὸν «Παῦλο

Κουντουριώτη» — σονέτο! — τοῦ Γ. Στρατήγη ἢ γιὰ τὰ γεμάτα φτηνὴ αἰσθηματολογία πού πλησιάζει τὸ κακὸ γούστο, ὅπως τὸ «Νερωμένο Κρασί» ἢ «Τὸ Λαγῆνι» τοῦ Πολέμη, νὰ ἰσχυρισθοῦμε πὼς εἶναι «κλασσικά» μέσα στὴ νέα μας ἑλληνικὴ ποίηση; Πόσο θὰ ἦταν προτιμότερο ἀντὶ γι' αὐτὰ νὰ εἶχαμε περισσότερους στίχους ἀπὸ γνήσιους ποιητὲς σὰν τὸν Γεράσιμο Μαρκοῦ ἢ τὸν Ἑφταλιώτη! ¹.

Ἐνα ἄλλο ἐλάττωμα τῆς Ἀνθολογίας εἶναι ὅτι ὁ ἀνθολόγος δὲν ἀνέτρεξε στὶς πρώτες πηγὰς γιὰ τὰ ποιήματα πού παραθέτει, παρὰ στὴν ἔκδοση πού εἶχε πρὶν πρόχειρη (βλ. καὶ παραπάνω σ. 419). Ἔτσι παραθέτει τὸ Σολωμὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση Μαρασλῆ τοῦ 1901, τὸν Κάλβο ἀπὸ τὴν ἔκδοση «Στοχαστῆ» τοῦ 1927, τὸν Βαλαωρίτη ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ἐλευθερουδάκη τοῦ 1924, καὶ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τίς πρόχειρες ἐκδόσεις τῆς Λογοτεχνικῆς Βιβλιοθήκης Φέξη.

Ὁ κ. Οἰκονόμου μᾶς ἔδωσε μιὰ πρώτης γραμμῆς ἀνθολογία ἑλληνικῶν διηγημάτων. Τοῦ ἔλειψε ὁ καιρὸς ἢ ἡ ὄρεξη νὰ μᾶς δώσῃ καὶ γιὰ τὴν ποίηση ἀνάλογη σὲ ποιότητα ἐργασία; Πάντως καὶ ἔτσι ἡ Ἀνθολογία αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν συγκεντρώνει ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ διαλεχτὰ καὶ «κλασσικά» νεοελληνικὰ ποιητικὰ κείμενα, καὶ κέρδος εἶναι πού πήρε τὴ θέση τῆς μέσα σὲ μιὰ σειρά, ὅπως τὰ «100 Ἀθάνατα Ἔργα», πού προορίζεται γιὰ μεγάλη κυκλοφορία, καὶ μάλιστα τὸ περισσότερο ὄχι ἀνάμεσα στὸ πληροφωρημένο κοινό. Θὰ μπορέσῃ ἔτσι νὰ κάνη φίλους τῆς νεοελληνικῆς ποίησης καὶ ἀνθρώπους πού δύσκολα ἀνοίγουν μόνοι τους μιὰ ποιητικὴ συλλογὴ. Κι' αὐτὸ εἶναι κάτι.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Σοφοκλέους Δ. Αὐλῆ, Αἰ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Νεοφύτου Δούκα. Νέα Ὑόρκη 1949. Σελ. 223.

Ὁ Νεόφυτος Δούκας εἶναι ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχει τὸ περισσότερο ἀδικήσει ὁ νεώτερος πνευματικὸς ἑλληνισμὸς. Πρῶτα πρῶτα ἡ γενικὴ ἀδικία τῆς ἐποχῆς: ἀνθρώπους πού ἦταν γεμάτοι: ζωὴ καὶ δυναμισμό, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε δὲν ἐγνώρισε ἡ νέα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τοὺς ἐνέκρωσε μεθοδικά, τοὺς ἐσήκωσε τὸ μεγαλύτερο ἀγαθό, τὴν ἴδια τὴ ζωὴ πού ξεχειλοῦσε στὰ γραπτά τους καὶ στὰ ἔργα τους. Πολλοὶ ἔπεσαν θύματα τῶν ἀρχῶν τίς ὁποῖες εἶχαν καλλιεργήσει: τῶν ἀρχῶν τοῦ νεοκλασικισμοῦ. Πάντως, γεγονὸς εἶναι ὅτι

¹ Δυὸ ποιήματα τοῦ Ἑφταλιώτη, τρία τοῦ Μαρκοῦ, μπρὸς σὲ 4 τοῦ Στρατήγη, 5 τοῦ Πολέμη καὶ 7 τοῦ Σουρῆ!

ἀπὸ τὸν Ἀγώνα καὶ πέρα ἢ ἑλληνικὴ βιογραφικὴ βιβλιογραφία ἐπιμένει νὰ παρουσιάξῃ τοὺς προμάχους τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ ὄχι ὅπως ἦταν, ἀλλὰ ὅπως, σύμφωνα μὲ τὶς νεοκλασικιστικὲς ἀντιλήψεις, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι. Οἱ ἐξαίσιμα ζωντανὲς μορφὲς ποὺ παρεσκευάσαν τὴν ἐλευθερίαν μας, στένονται ὄρθιες, σὲ μέγεθος ὑπερφυσικό, τυλιγμένες μέσα σὲ ἕναν ἀρχαϊκὸ μανδύα, μαρμάρινες, ψυχρὲς, ἀπρόσιτες στὸ ὑψηλὸ τοῦ ἀπάνω βᾶθρο. Ὅπως καὶ νὰ λέγονται, Δούκας, Κομμητᾶς, Κωνσταντᾶς, γιὰ νὰ μὴ μνημονεύσουμε κἂν μεγαλύτερους, στὸ ἀνάστημα τοῦ Κοραῆ, γίνονται ὅλοι ἀντικείμενα ἐγκωμίων, πανηγυρικῶν, ποὺ τοὺς ξεμακραίνουν τόσο ἀπὸ μᾶς, ὥστε νὰ καταστῶ ἐντελῶς ἀκατανόητη ἡ τεράστια ἐπίδρασή τους ἐπάνω στὴν ἐξέλιξη τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων.

Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη καὶ μέγιστη ἀδικία. Ἄλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Δούκα, κί ἄλλων μερικῶν ἀκόμη, ὑπάρχει καὶ δευτέρη ἀδικία, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν φυσικὴ μας τάση γιὰ τὴν ἀπλούστευση καὶ τὴν ἐνοποίηση τῶν μορφῶν· κατατάσσουμε τοὺς ἀνθρώπους σὲ πέντε ἢ δέκα κατηγορίες, καὶ ὕστερα, προκρουστικά, συμμορφώνουμε τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν κατασκευὴ αὐτὴν. Τέλος, τρίτη πηγὴ ἀδικίας προκύπτει ἀπὸ τὴν δυσκολία τῆς ὁποίας κάθε ἀνθρώπος ἔχει, νὰ ἀναχθῆ σὲ ἱστορικές συνειδήσεις ἄλλων περιόδων: προβάλλουμε στὰ περασμένα τὰ σημερινὰ μας προβλήματα καὶ προβαίνουμε σὲ αὐθαίρετη ἀφομοίωση ἐκείνων πρὸς αὐτά. Ὅλα συνετέλεσαν στὴν ἱστορικὴ παραμόρφωση τοῦ Δούκα. Ἦταν, βέβαια, συντηρητικὸς, καὶ κάτι περισσότερο, ὀπισθοδρομικὸς στὴν κύρια σημασία τοῦ ὄρου, ἀναφορικὰ μὲ τὴν γλώσσα: ἀρχαίριζε ἀφόρητα στὰ κείμενά του. Ἄλλὰ οὔτε τὸ πρῶτο ἔπρεπε νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ἀντίληψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ προσωπικότητα ἀντιδραστικὴ, οὔτε τὸ δευτέρο νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ἀντίληψη ὅτι ἐζοῦσε ἐξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του.

Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, εὐνόητο εἶναι ὅτι κάθε νέα ἐργασία καμωμένη μὲ πνεῦμα ἐπιστημονικὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς, ποὺ σὺν τὸν Δούκα περιμένουν τὴν ἀποκατάστασή τους μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, πρέπει νὰ γίνεται δεκτὴ μὲ ἱκανοποίηση. Μὲ ἱκανοποίηση περισσότερη παίρνει κανεὶς τὸ πολυσέλιδο βιβλίον τοῦ κ. Σοφ. Λώλης, γιὰτὶ καὶ τὸ θέμα θὰ ἐπέτρεπε ἀκριβῶς στὸν συγγραφέα νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Δούκας εἶχε γενναία καὶ προοδευτικὴ ψυχὴ, καὶ ἡ στροφή τῶν θεολόγων μας πρὸς τὰ νεώτερα ἑλληνικὰ πράγματα ἐξασφαλίζει χωρὶς ἀμφιβολία χρήσιμες συμπληρώσεις στὶς καθαρὰ φιλολογικὲς μελέτες μας. Ὁ κ. Σοφ. Λώλης, ἄλλωστε, παρουσιάζοντας ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια μιὰ πρώτη, οὐσιαστικὰ, ἐπιστημονικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Δούκα, ἔκρινε πολὺ σωστὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ δώσῃ καὶ μερικὲς πιὸ γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν ἀνθρώπο κατὰ τὸ ἔργο του· θὰ εὐχόμεθα μάλιστα

σὲ τέτοιες περιπτώσεις νὰ εἶχαμε κι' ἀκόμη πιδ πλούσια τὰ γενικά εἰσαγωγικά στοιχεῖα ὅσα ἀναφέρονται στὸν Δούκα· στὸν τόπο μας τέτοιες δουλειὲς δὲν μποροῦν νὰ γίνωνται καὶ νὰ δημοσιεύωνται κάθε μέρα· συνεπῶς εἶναι ἀνάγκη, ὅταν καταπιανόμεσθε μὲ ἓνα θέμα, νὰ τὸ μελετοῦμε ὅσο γίνεται πιδ ἐξαντλητικά. Τὸ ἴδιο, μάλιστα, τὸ ἐπιστημονικὸ χρέος μας μᾶς τὴν ἐπιβάλλει αὐτὴν τὴν ἐπέκταση, γιατί σ'αὐτὰ τὰ ζητήματα, ποὺ ἔχουν ὑποστῆ τόσο λίγη ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία, σὲ κάθε βῆμα ὁ ἐρευνητὴς εἶναι ἀναγκασμένος, ἂν δὲν θέλῃ νὰ κἀνῃ λάθη, νὰ προβαίνῃ σὲ κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν καὶ νὰ καταλήγῃ σὲ καινούργια, δικά του, συμπεράσματα. Ἔτσι, γιὰ νὰ φέρω ἓνα ἀπλοῦστατο παράδειγμα, ἀπὸ τὴν εἰδικὴ περίπτωσιν τὴν ὁποία μελετοῦμε, ὁ κ. Σ. Λώλης, παρασυρμένος ἀπὸ διπλὸ τυπογραφικὸ λάθος σὲ κείμενο τοῦ Δούκα, τὸν παρουσιάζει στὰ 1824 στὴν Ἑρμούπολη, ἐνῶ μὲ λίγη κριτικὴ διερεύνησιν θὰ μπορούσε νὰ βεβαιωθῆ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἑρμανούπολη καὶ γιὰ τὸ 1814.

Πρὶν περάσω στὸ καθαυτὸ θέμα τῆς διατριβῆς, θὰ σταθῶ μιὰ στιγμὴ περισσότερο, ἀκολουθώντας τὸν συγγραφέα τῆς, στὸ ζήτημα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δούκα, σὲ ὅποιες στηρίζεται ἰδίως ἡ μελέτη. Μὲ εὐσυνειδησία, τὴν ὁποία ἓνας κακὰ διατεθειμένος κριτικὸς θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρίσῃ ἀφέλεια, ὁ κ. Σ. Λώλης προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσῃ πλήρη πῖνακα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δούκα, ἔργο πολὺ χρήσιμο, ἀφοῦ δὲν ἔχει γίνῃ ὡς τώρα. Ὅμως στὴν ἐργασία του αὐτὴν ἡ ἀνεπάρκεια τῶν σχετικῶν γνώσεων καὶ ἡ ἀπουσία κάποιου κριτικοῦ στοχασμοῦ ἐπισωρεύουν ἄγνοιες καὶ σφάλματα μὲ τρόπο τέτοιον ὥστε τελικὰ ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀναλογίζεται ὅτι καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ γιὰ τὸν κ. Σ. Λώλη θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἔλειπε ὁ ἔλεγχος αὐτός. Ἐμίλησα γιὰ ἀπουσία κριτικοῦ στοχασμοῦ· δὲν ἐννοῶ σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο: κάνει σύγχυση ἀνάμεσα στὸ ἐπιστολικὸ εἶδος, τόσο συνηθισμένο στὰ παλιότερα χρόνια, καὶ σὲ ἐπιστολές, ὅσες ἐστάλησαν σὲ πραγματικούς ἀποδέκτες καὶ πραγματεύονται ζητήματα ἐπίκαιρα· κι' ἀκόμη, στοὺς λογαριασμοὺς του λαθεύεται καὶ βγάζει τίς ἐπιστολές περισσότερες ἀπὸ ὅσες εἶναι. Ἐμίλησα γιὰ ἀνεπάρκεια σχετικῶν γνώσεων: ἐνῶ ὑποτίθεται ὅτι ἔχουμε ἀπαρίθμησιν ὅλων τῶν ἐπιστολῶν, καὶ ἀκόμη περισσότερων μάλιστα, ἀπὸ τίς ἑμμεσες πηγές ἀναγράφονται μόνο δύο· πολὺ εὐκολο θὰ ἦταν νὰ συμπληρωθῆ ὁ πῖνακας γιὰ νὰ μὴν εἶναι τόσο αἰσθητὴ ἡ βιβλιογραφικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ ἐρευνητῆ. Σημειῶνω πρόχειρα, χωρὶς νὰ κἀνω ἰδιαιτέρην ἐπεξεργασία, τὰ ἀκόλουθα: Georges Scholarius surnommé Gennadius... contre les doutes de Plethon sur Aristote... ouvrage... publié... par Minoïde Mynas..., Α', Παρίσι 1858, σελ. 213.—Ὁ Σκαρλάτος εἰ κατὰ Χρυσοθέγγην, 1856, σ. 36.—Βίοι Παράλληλοι... ὅπδ' Ἀνα-

στασίου Μ. Γούδα, Α', 1869, σελ. 417.—Γεωργίου Γενναδίου βίος, έργα, επιστολαί ὑπὸ Ξενοφώντος Ἀναστασιάδου, Β', Παρίσι, 1926, 386-387. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν ἔσας ἐδημοσίευσεν ὁ ἴδιος ὁ Δούκας στοὺς ἑξὶ τόμους τῆς ἀλληλογραφίας του μπορεῖ νὰ ἐνισχυθῆ ἀπὸ τὶς παράλληλες δημοσιεύσεις του. Ἔτσι ὁ Μηνᾶς Μινωίδης (ἔ.ἀ.) δημοσιεύει χρονολογημένη τὴν ὑπ' ἀριθ. 734 ἐπιστολήν· ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος στὴν δευτέρα ἐκδόσει τοῦ ἑλληνογαλλικοῦ λεξικοῦ του (1857) δημοσιεύει χρονολογημένη (σελ. β') τὴν ὑπ' ἀρ. 500. Καὶ ἡ σειρά αὐτῆ τῶν ἐπιστολῶν θὰ ἔπρεπε νὰ μακρύνῃ¹ καὶ θ' ἀπέφευγε ἔτσι ὁ συγγραφέας κριτικὰς εἰκασίαις ἢ διαπιστώσει τοῦ ἀκόλουθου τύπου: «πλὴν ὀλιγίστου ἀριθμοῦ ἐπιστολῶν, οὐδεμίαν ἄλλην φέροι χρονολογικὴν τι σημεῖον» (σελ. 39) ἢ: «εἶναι δὲ φυσικῶς ὅπως ἐπόμενον ἐκάστη ἐκδοθεῖσα σειρά νὰ περιλαμβάνῃ τὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς ἐντύπου ἐκδόσεώς των γραφείσας ἐπιστολάς», ἀπὸ ὅπου συμπεραίνει κανεὶς μὲ ἀσφάλεια ὅτι ὁ Δούκας πρῶτα ἔγραφε τὶς ἐπιστολὰς του καὶ ὕστερα τὶς ἐτύπωνε.

Τέτοιου εἴδους φραστικὰς ἀδεξιότητες μᾶς φέρνουν σὲ ἄλλο κεφάλαιο παρατηρήσεων, σχετικὸν μὲ τὴν γλῶσσα· ἀναγνωρίζω ὅτι πρόκειται γιὰ διατριβὴν ποὺ ἔχει ὑποβληθῆ σὲ θεολογικὴ καὶ ὄχι σὲ φιλοσοφικὴ Σχολή, καθὼς γνωρίζω ὅτι ἡ ἔγκρισή τῆς «δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γωμῶν τοῦ συγγραφέως»: ὡστόσο, οὔτε τὸ ἓνα ἐπιχείρημα οὔτε τὸ ἄλλο ἀρκεῖ γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν γλῶσσα τοῦ ἔργου, ἢ ὅποια κινεῖται ἀνάμεσα στὴν ἀκυρολεξία, τὴν ἀσυνταξία καὶ τὴν χρησιμοποίησιν ἀδόκιμων τύπων: «ὄλην του σχεδὸν τὴν κυρίως ζωὴν ἐν Ρουμανίᾳ διήλθε» (σελ. 8)· ὁ Δούκας «ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα τῶν δύο τούτων φάσεων, ἐξ ὧν καὶ μόνον ἐφωτίζετο καὶ εἰς οὓς καὶ μόνον ἔζη» (σελ. 10)· «καταχωρῶ» ἀντὶ «καταχωρίζω» (σελ. 21 κ. ἀ.)· «σελιδοποιήσεις» ἀντὶ «σελιδαριθμήσεις» (σελ. 29 κ. ἀ.)· «ἔκαμαν τὴν ζωὴν των σκοπὸν» (σελ. 34)· «ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν γράφουν τὴν ἀρχαίαν προτείνει νὰ τιμωροῦνται» (σελ. 34) κτλ. Δὲν ἀξίζει νὰ ἐπιμείνῃ κανεὶς περισσότερο· καὶ αὐτὲς ἄλλωστε οἱ παρατηρήσεις θὰ ἐπερίττευαν, ὅπως κι' ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστολὰς, ἂν δὲν τὶς προκαλοῦσε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας μὲ τοὺς στατιστικὸς πίνακες τῶν ἐπιστολῶν του, οἱ ὅποιοι γεννοῦν τὸ αἶτημα γιὰ κάποια πληρότητα, καὶ μὲ τὰ διάφορα ἐγκατεσπαρμένα μέσα στὸ κείμενό του «(sic)», ποὺ κι' αὐτὰ ἐπιβάλλουν κάποιες φροντίδες στὸν συγγραφέα ὅταν ἐκδηλώνεται τόσο ἀκριβολόγος.

¹ Βλ. Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 1950, 46 κέ. σημείωμά μου, Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Δούκα - Βάμβα.

Προσθέτω μόνο ἐδῶ τὴν φτώχεια τοῦ λεξιλογίου, ἢ ὅποια καὶ αὐτὴ θὰ μᾶς ἐξένιζε λιγότερο ἂν δὲν τὴν βρῖσκαμε συνταιριασμένη μετὰ τὴν ἀφθονία ἀπὸ ἄνθη τῆς ρητορικῆς, ὅπως φάνηκε κιόλας πρὸς πάνω, ἢ ὅπως μποροῦσε ἀκόμη νὰ φανῆ μετὰ παραθέσεις κειμένων πολλῶν: «κλίνω εὐλαδῆς γόνυ πρὸ τῶν μεγάλων αὐτῶν μορφῶν» (σελ. 35). Ἄλλὰ γιὰ νὰ κλείσῃ τὸ κεφάλαιο τοῦτο τῶν παρατηρήσεων, νομίζω ὅτι δὲν θὰ βρισκόταν καλύτερη φράση ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη, ὅπου ἀναλύεται ἡ ψυχολογία τῶν ἀρχαῖστῶν· ἀποτελεῖ μὴν τῆς μιᾶς παράγραφου: «Συντετριμμένοι, λοιπόν, ἀπὸ τὸ λαμπρὸν δράμα τῆς ἱστορικῆς ἀναστάσεως τῆς φυλῆς μετὰ τῶν ἀνδρῶν τῆς καὶ πληττόμενοι γλωσσικῶς κάτωθεν ὑπὸ ἀμούσου γλωσσικοῦ ὄργανου, ἐπεδίωκον τὴν ἀναβίωσιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀρχαίας» (σελ. 37).

Ὅμως οἱ ἀνεπάρκειες τῆς πραγματικῆς καὶ τῆς βιβλιογραφικῆς παρασκευῆς, ἐπηρεάζοντας ἄμεσα τὸν χειρισμὸ τοῦ θέματος, πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο. Στὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα ἀγνοοῦνται ἔργα ποὺ κατ' ἐξοχὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολοῦν τὸν θεολόγο, ὅπως οἱ ἐργασίες τοῦ Π. Συνοδινοῦ στὰ π. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τοῦ 1917 καὶ Θεολογία τοῦ 1925 ἢ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ πληροφορηθῆ ἀπὸ πρῶτο χεῖρ: ὅτι ὁ Προκόπιος τῆς σελ. 166 εἶναι ὁ Προκόπιος Δενδρινὸς καὶ ὄχι κάποιος Προκόπιος. Γιὰ τὸν Κοκκῶνη παραπέμπει, χωρὶς ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἄλλωστε, στὴν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἀντὶ νὰ σημειώσῃ τὴν εἰδικὴν ἐργασία τῆς Μαρίας Ἀμαριώτη (1937). Πρὸς κοντὰ στίς πηγές, θὰ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ γνώση καὶ ἡ μνεία τοῦ βιαιότατου ἐλέγχου ποὺ ἐδημοσιεύθηκε στὰ 1817 μετὰ τὸν τίτλο «Ἀντίρρησις εἰς τοὺς ἐν τῷ βιβλιαρίῳ τοῦ Αἰσχίνου προσκολληθέντας Διαλόγους τοῦ διδασκάλου Νεοφύτου Δούκα». Ὅσο γιὰ τὸ ἴδιον τὸ ἔργο τοῦ Δούκα, εἰδικὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεών του, ἡ βιβλιογραφικὴ παρασκευὴ εἶναι ἀνεπαρκέστατη· ἡ προσκόλλησις στοὺς ἑξι τόμους τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δούκα, τοὺς ὁποίους καμαρώνει ὅτι ἐδιέβασε ὁ συγγραφέας, ἔδραψε τὴν πληρότητα τῆς δουλειᾶς του: ἔμειναν ἀπ' ἔξω ὅλοι οἱ διάλογοι στὸν Αἰσχίνῃ, οἱ ὅποιοι προκάλεσαν καὶ τὴν δυσμένειαν σημαντικῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων καὶ τονίζουσι τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὰ προεπαναστατικὰ πράγματα, καὶ πάλι ἀγνοήθησαν τὰ συστηματικὰ ἐγχειρίδια φιλοσοφίας τοῦ Δούκα.

Πολλές, περισσότερες ἀπὸ τὴν κανονικὴ ἀναλογία, εἶναι καὶ οἱ πραγματικῆς ἀγνοίαι τοῦ βιβλίου: δὲν εἶναι ὁ Εἰρηναῖος ἀλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος ποὺ εἶχε ταφῆ στὴν Ριζάρειο· τὸ σφάλμα αὐτὸ, ἀπροσεξία τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, δὲν ἔπρεπε νὰ τὸ ἐπαναλάβῃ ὁ νέος ἐρευνητής. Οἱ τέσσερις νεοελληνικοὶ στίχοι ποὺ εἶναι χαραγμένοι ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ Δούκα δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ εἶναι

νεώτεροι, και μάλιστα «άσφαλώς», όπως γράφει ο συγγραφέας (σελ. 25). Ένα λαμβανικό επίγραμμα (που ξανατυπώνεται σφαλερὰ) ονοματίζεται «ρυθμικός εξάστιχος ύμνος» (σελ. 43). Αυτοί οι Γέροντες που περνοῦν και ξαναπερνοῦν στην σελ. 180 είναι η Ίερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου· σκόπιμο θὰ ήταν, αν τὸ ἤξερε ὁ συγγραφέας, νὰ τὸ ἔλεγε κιόλας. Ἀπὸ σύγχυση ἀνάμεσα στὸν Βάμβα και στὸν Δούκα γράφει ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς «έτιμάτο ἰδιαζόντως» ἀπὸ τὸν Κοραή; (σελ. 7)¹. Ἄτοπα δηλώνεται σελ. 8 ὅτι οἱ θρησκευτικὲς ιδέες τοῦ Δούκα βρίσκονται μόνο μέσα στις ἐπιστολές του: ἡ διάψευση γίνεται μέσα στὸ ἴδιο τὸ σῶμα τῆς μελέτης, λίγες σελίδες ὕστερα (βλ. π.χ. σελ. 16).

Ἀπὸ τίς ὀλίγες παρατηρήσεις τίς ὁποῖες παρέθεσα, γίνεται, νομίζω, φανερό ὅτι τὸ ἔργο, πολὺ καλὸ στὴν πρόθεσή του, μπορούσε νὰ εἶχε παρασκευασθῆ με περισσότερη στοργή και με περισσότερη ἐπιμέλεια, πὶς ἐπιστημονικά, με λιγότερη ἐγκωμιαστικὴ προκατάληψη, λιγότερο ρητορικά. Τοῦ ἀξίζει τοῦ Δούκα ἡ ἀλήθεια. Ὅμως θὰ εἶχα νὰ προσθέσω ἐδῶ ἀκόμη δύο βασικὲς μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις, ἀσύγκριτα πὶς σημαντικὲς ἀπὸ ὅσες ἐσημείωσα ὡς τώρα. Ἐννοῶ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος και τὴν τοποθέτησή του μέσα στὴν ἱστορία.

Γιὰ τὸ πρῶτο, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε μιὰ βαθιὰ μεταβολή που ἔχει σημαδέψει τὸ εἶδος τοῦτο τῶν μελετῶν στὰ χρόνια μας: τὸ σύστημα τοῦ ἐρωτηματολογίου ἔχει καταπέσει. Μελέτες που ἐπιγράφονται «Αἱ θρησκευτικὲς ιδέαι τοῦ Νεοφύτου Δούκα» ἢ «Αἱ παιδαγωγικὲς ιδέαι τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδακος», δὲν μποροῦν πιά νὰ γράφονται ἔπως συμπληρώνει κανεὶς ἕνα ἐρωτηματολόγιο: δὲν θὰ θέσουμε ἐρωτήματα στὸν συγγραφέα τὸν ὁποῖο μελετοῦμε, γιατί με τὸν τρόπο αὐτὸν τοῦ ὑποβάλλουμε τίς ἀπαντήσεις του· θὰ δώσουμε σ' ἐκεῖνον τὸ προβάδισμα, θὰ τὸν ἀφήσουμε νὰ μιλήσει, και θὰ προσπαθήσουμε μέσα ἀπὸ τὰ λόγια του νὰ συλλάβουμε τὴν ἰδιοτυπία του, τὴν ἰδιάζουσα τοποθέτησή του ἀπέναντι στὰ φιλοσοφικά, τὰ θρησκευτικὰ, ἢ τὰ ὅποια ἄλλα προβλήματα. Μόνο με τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ μπορέσουμε νὰ γνωρίσουμε τὸν στοχαστή, νὰ τὸν διαφοροποιήσουμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοὺς σύγχρονους του ἢ τοὺς σύγχρονους μας. Ὁ κ. Σ. Λώλης ἀκολούθησε δυστυχῶς τὴν ἄλλη μέ-

¹ Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πῶς ἔγινε ἡ παρεξήγηση, γιατί στὸ βιβλίο ἡ φράση αὐτὴ μένει ἀτεκμηρίωτη, πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ σὲ ἄλλη ἐργασία τοῦ κ. Λώλη: Νεόφυτος Δούκας, Μυτιλήνη 1951, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Ποιμένα»· ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Δούκας εἶχε καλὲς σχέσεις με τὸν Κοραή, ὁ συγγραφέας παραθέτει ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, ἀλλὰ που ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Βάμβα και ὄχι πρὸς τὸν Δούκα. Στὸ μικρὸ τοῦτο φυλλάδιο ὑπάρχουν και πρόσθετες ἀνακρίβειες, ὅπως π.χ. ὅτι ὀπαδοὶ τοῦ Κοραή ἐχτύπησαν τὸν Δούκα, κλπ.

θοδο : κατεσκευάσε ένα σχήμα θεωρητικό του τί θα έπρεπε να περιλάβη ένας θρησκευτικός στοχασμός, και ύστερα, διαβάζοντας τις επιστολές του Δούκα, εξεμαίευσε τις απαντήσεις του για να συμπληρώση το ιδανικό σχήμα της θεωρίας. Χαρακτηριστική είναι η δυσφορία του όταν ο Δούκας δέν απαντά, όταν μέσα στις επιστολές δέν υπάρχει τρόπος να προκαλέση κανείς μιάν απάντηση : «εις τόν Δούκαν δέν έδόθη άφρομή να αναπτύξη δια τα μυστήρια» (σελ. 82) : «τόν Δούκαν όλίγον άψηχόλησεν ή μετά ταύτα ζωή» (σελ. 97). Δηλαδή δέν έχει συμμορφώσει τή σκέψη του με τó όποιο διδακτικό έγχειρίδιο του 1940. Και όμως ήταν εύκολο στον κ. Σ. Λώλη να ακολουθήση τήν άλλη μέθοδο, άφου έχουμε σε δυό από τα βιβλία του Δούκα μεθοδική έκθεση των θεωριών του, προς τήν όποία θα μπορούσαμε να συμμορφώσουμε τήν μελέτη μας : τά δυό διδακτικά του βιβλία, ή «Τετρακτύς» και ή «Ξυνωρίς». Όσο κι αν στα έργα αυτά βρίσκουμε πάλι ένα σχήμα προκαθορισμένο, τουλάχιστον τó σχήμα τούτο είναι εκείνο πού ταίριαζε στον Δούκα, άφου αυτός τó έδιάλεξε, και, άκόμη, είναι ένα σχήμα πού ανταποκρίνεται με τήν εποχή του Δούκα.

Και φθάνουμε στην τελευταία παρατήρησή μας, τή σχετική με τήν ιστορική τοποθέτηση του έργου. Μιά, δυό φορές ó συγγραφέας δείχνει ότι τó ζήτημα τόν άπασχολεί, ότι γνωρίζει τήν σημασία του : όμως δέν κατορθώνει να ξεπεράση τó στατικό, τó ρητορικό, να έδραιώση τήν μελέτη του επάνω στην γνώση και τήν νόηση της ιστορίας. Η έλλειψη αυτή είναι τó πιό σημαντικό από τά έλαττώματα πού θα μπορούσαν να προσαφθούν στο βιβλίό τούτο : είτε πρόκειται για τις ίσχυρες εκείνες προσωπικότητες πού σημαδεύουν τήν ιστορία με τó πέρασμά τους, είτε πρόκειται για τούς δεύτερους, πού είναι περισσότερο δέκτες παρά πομποί, εκείνο πού κατ'έξοχήν μάς ενδιαφέρει σήμερα, είναι ή τοποθέτησή τους μέσα στην ιστορία, μέσα στην εποχή τους. Στη μιá περίπτωση ή τοποθέτηση αυτή είναι ó μόνος τρόπος για να διακρίνουμε τήν προσφορά του μεγάλου : τί βρήκε — τί προσέφερε : τó δεύτερο, αν αυτό μάς ενδιαφέρει, δέν μπορούμε να τó εξακριβώσουμε χωρίς τó πρώτο. Προκειμένου για τούς άλλους, άκόμη και του δικού τους έργου ή μελέτη άλλον σκοπό δέν έχει παρά να μάς βοηθήση να ολοκληρώσουμε τήν γνώση μας για τήν εποχή τους : αλλά για να γίνη τούτο, απαραίτητη άνάγκη να τó πλαισιώσουμε μέσα στην εποχή του, να δούμε πού τοποθετείται τó έργο και κατά τί συμπληρώνει τις γνώσεις μας.

Έτσι, όλες αυτές οι πληροφορίες για τήν γνώμη του Δούκα επάνω στην άρετή ή επάνω στους δαίμονες, δοσμένες έξω από χρόνο, χωρίς συσχέτιση με τούς ανθρώπους και τά ρεύματα της εποχής, μένουν αναφομοίωτες και συνεπώς άχρηστες. Δέν κατορθώνουμε ούτε τόν άνθρωπο

νά συλλάβουμε, όπως μᾶς παρέχεται μετέωρος, οὔτε καὶ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι τοῦ ἑλληνισμοῦ σὲ μιὰ τόσο ὡραία στιγμή του. Ἀντίθετα — ἰδίως στὴν ἀγγλικὴ περίληψη μὲ τὴν ὁποία κλείνει τὸ βιβλίον — ἐπιχειρεῖται αὐτὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν μαιτάισχος καὶ κατ' ἐξοχὴν νεοελληνικὸ παιχνίδι, νὰ γίνωνται συσχετίσεις φαινομένων ποὺ δὲν ἔχουν μεταξύ τους αἰτιακὴ συνάρτηση. Νὰ ποῦμε τὸν Δούκα πρόδρομο τοῦ Lecomte du Nouÿ ἢ τοῦ Kierkegard, ἐπειδὴ σὲ κοινόχρηστες καὶ χιλιοπατημένες ἔννοιες ἔτυχε νὰ συναντηθοῦν; Δὲν πιστεύω νὰ ἔχη τοῦτο κανένα περιεχόμενο· ἀλλὰ τότε τί γυρεύουν τὰ ὀνόματα αὐτὰ σὲ μιὰ μελέτη γιὰ τὸν Δούκα (σελ. 220); Ἐκεῖ βρίσκουμε καὶ τὸν Κάντ· ἀλλὰ τὸ νὰ λέμε «I am sure Ducas was influenced by Kant's philosophy», χωρὶς κανένα ἴχνος ἀποδείξεων, καὶ μὲ μόνο εἰκοτολογίες γιὰ τὴν γερμανογλωσσία τοῦ Δούκα, δὲν ἀποτελεῖ προσπάθεια γιὰ ἱστορικὴ τοποθέτηση· οὔτε καν ἔχει τὴν θέση τῆς μιὰ τέτοια κουδέντα σὲ ἓνα βιβλίον ἐπιστημονικόν.

Κι' ὅμως, ἂν ἀντὶ γιὰ τέτοιου τύπου ἐργασία ὁ κ. Σ. Λώλης εἶχε θελήσει νὰ μᾶς δείξη τὸν ἥρωά του ὁποῖος ἀλήθεια εἶναι, ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα μέσα στὸ μεγάλο δράμα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, θὰ τὸν εἶχε καταστήσει ἀσύγκριτα πῶς σεβαστό, κι' ἄς εἶχαν λείψει ἀπὸ τὴν μελέτη του ἔλα τὰ θαυμαστικά καὶ τὰ ἐγκωμιαστικά ποὺ τὴν πλημμυροῦν. Θὰ βλέπαμε τότε ἓναν Δούκα νὰ βγαίνει μὲ τὶς θεωρίες του ὄχι μέσα ἀπὸ τὰ σκοτισμένα βιβλία, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὶς ἀγωνίες καὶ τοὺς πόθους τῆς ἐποχῆς του. Θὰ συσχετίζαμε τότε τὴν ἀρχαϊκὴν του θέληση ὄχι μὲ μιὰν ἀσύλληπτη γλωσσικὴ παράδοση, ἀλλὰ μὲ τὸ μεγάλο νεοκλασικιστικὸ κίνημα ποὺ ξεχύνεται στὴν Εὐρώπη, γύρω στὴν γαλλικὴ ἐπανάσταση. Θὰ τὸν βλέπαμε ἀκόμη νὰ θεμελιώνει τὴν διδασκαλία του ὄχι στὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἀλλὰ στὶς θεωρίες ποὺ εἶχαν πέραση σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς, καὶ ἰδιαίτερα στὴν αἰσθησιοκρατία. Τοῦτο, ἀκόμη, θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ νοήσουμε καλύτερα τὴν γένεση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ μέσα στὰ γράμματά μας, νὰ καταλάβουμε ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβη ἀργότερα, ὁ ἀρχαϊσμός δὲν ἦταν κίνημα ποὺ ἤθελε νὰ ξεμακρύνῃ ἀπὸ τὴν ζωὴ, ἀλλὰ ἀντίθετα, κίνημα βγαλμένο ἀπὸ τὴν ζωὴ, καὶ ἐστραμμένο, ἄς ἦταν καὶ ἀνιστόρητα, πρὸς τὴν ζωὴ.

Καὶ κάτι ἄλλο: ἡ τοποθέτηση αὐτὴ μέσα στὴν ἱστορία θὰ βοηθοῦσε νὰ καταλάβουμε ὅσα μᾶς φαίνονται ὡς ἀντιφάσεις μέσα στὴν πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Δούκα. Συνηθισμένοι ἀπὸ σχήματα μεταγενέστερα νὰ ἐνώνουμε στὴν συνείδησή μας τὴν κάθε μορφῆς συντήρηση, δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε, καὶ δὲν εἴμαστε πρόθυμοι νὰ ἀναγνωρίσουμε, πόσο γενναῖα ἦταν ἡ σκέψη τοῦ Δούκα, καὶ πόσο φιλελεύθερη, σὲ ἄλλα θέματα ἔξω ἀπὸ τὸ γλωσσικόν. Δὲν μᾶς βολεύει, δὲν βο-

λεύει την πνευματική μας νοθρότητα, τὰ ἔτοιμα σχήματά μας, γιὰ τὰ ὁποῖα μιῶ στήν ἀρχή τοῦ σημειώματος τούτου, ἡ ἰδέα τῶν διώξεων στίς ὁποῖες ἐκινδύνευσε νὰ ἐκτεθῆ ὁ Δούκας, παίρνοντας ἀνεξάρτητη στάση ἀπέναντι στήν Ἐκκλησία μας. Δέν ἔχουμε συνηθίσει νὰ βλέπουμε πέρα ἀπό ἕνα τρίσημο σχῆμα σ' αὐτήν τήν ἐποχή, ἐμπνευσμένο ἀπό τοὺς γλωσσικούς ἀγῶνες: ἄκρα οἱ ὁπαδοὶ τῆς «ρωμέικιας» καὶ οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας, μέσο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Κοραΐ, πού ζητοῦσαν τήν μέση ὁδό. Μιὰ μελέτη σὰν αὐτήν πού μποροῦσε νὰ μᾶς εἶχε δώσει ὁ κ. Σ. Λώλης, τονίζοντας ἀκριβῶς τὴν ἰδιότυπη τοποθέτηση τοῦ Δούκα στὰ πράγματα τῆς θρησκείας, θὰ μᾶς εἶχε πολὺ βοηθήσει νὰ πλησιάσουμε στήν περίπλοκη ἀλήθεια. Κι' ἂν εἶχε κατορθώσει συνάμα ὁ συγγραφέας νὰ μᾶς δώσει καὶ τὴν μορφή τοῦ Δούκα, τὴν ἀγωνιστική, τὴν γεμάτη κέφι καὶ ζωντάνια, θὰ εἶχε ἀληθινὰ ξεσηκώσει μιὰ πτυχή τῆς πνευματικῆς μας ἱστορίας. Τώρα, ὅπως ἔγινε τὸ βιβλίον, θὰ εἶναι ἕνα χρήσιμο εὐρετήριο τῶν γνωμῶν τοῦ Δούκα ἐπάνω σὲ μερικὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Ὡστόσο, κι' αὐτὸ δέν εἶναι κέρδος ἀσήμαντο, μέσα στὴ φτώχεια τῆς νεοελληνικῆς βιβλιογραφίας.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Κρίτωνος Γ. Σουρῆ, Γεώργιος Σουρῆς καὶ ἡ ἐποχή του.
Ἀθήναι 1949. Σελ. 319.

Παρὰ τὴν ἔκτασή του, τὸ ἔργο τοῦτο δέν θὰ ἦταν δίκαιο νὰ κριθῆ μὲ κριτήρια αὐστηρῶς ἐπιστημονικά· μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ εὐλαδικὸ μνημόσυνο τοῦ γιοῦ πρὸς τὸν πατέρα ἢ καὶ προσπάθεια γιὰ διαμόρφωση ἀπομνημονευμάτων, ὅπου ἡ μνήμη προσέφερε περισσότερα παρὰ ἡ μελέτη. Ἔτσι συναντοῦμε πολλὰς πληροφορίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὅμως μεγάλη ἀναλογία ἀπὸ ἀμάρτυρες ἢ ἀνεξέλεγκτες, στίς ὁποῖες θὰ ἐπανέλθουμε κατόπιν. Καὶ λογοτέχνημα ὅμως δέν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἕνα ἔργο πού δέν κάνει καμιὰ, οὔτε τὴν πλέον ὑποτυπώδη παραχώρηση στήν καλλιπέπεια ἢ τὴν ὀρθοπέπεια· ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου μαθαίνουμε ὅτι «ὁ Γεώργιος ἦτο τὸ τρίτον τέκνον ἐκ τῶν λοιπῶν τεσσάρων ἀδελφῶν του, ἐξ ὧν τὸ ἕν θῆλυ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ οἰκογένειαν ἀποτελουμένην ἐπίσης ἐκ πέντε τέκνων, ἐξ ὧν τὸ ἕν ἄρρεν»· ἀλλοῦ διαβάζουμε γιὰ μιὰ κοπέλα ὅτι ἦταν «ἐσώκλειστος μαθήτρια τοῦ Ἀρσακείου», γιὰ ἕναν στιχοῦργό ὅτι «κατεῖχε τὸν οἶστρον» καὶ ἄλλα πολλὰ παρόμοια. Μακάρι ὀλίγη ἀπὸ τὴν στοργή, τὴν ὁποῖα τρέφει ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου πρὸς τὸν πατέρα του, νὰ τὴν ἔστρεφε καὶ πρὸς τὴν γλώσσα μας.

Αυτή ή στοργή πρὸς τὸν βιογραφούμενο εἶναι ἄραγε πλεονέκτημα γιὰ τὸν βιογράφο; Οἱ γνώμες στὸ σημεῖο τοῦτο δὲν συμφωνοῦν. Νομίζω ἔτι θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πολὺ ἀπλὰ ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ θέμα βοηθεῖ τὸν ἔρευνητὴ στὴν ἐργασία του ὡς τὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη αὐτὴν ἡ κρίση του. Κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ παντοῦ, τὴν ἀριστοτελικὴ μεσότητα πρέπει νὰ θηρεύουμε. Ὁ κ. Κρίτων Σουρῆς δὲν μπόρεσε, παρασυρμένος ἀπὸ τὴν ἀγάπη του, νὰ κρατήσῃ τὸ μέτρο, καὶ ἔπεσε στὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἐγκωμίου. Ἡ προσωπογραφία χάνει τὴν φυσικότητά της, γιατί μᾶς δίνεται χωρὶς φωτοσκίαση. Κάθε κρίση γιὰ πρόσωπα ποὺ ἀγγίζουσιν ὅπωςδὴποτε τὸν βιογραφούμενο στι-
χουργὸ πρέπει νὰ ἐλέγχεται μὲ προσοχή, γιατί ὅλα παρουσιάζονται παραμορφωμένα ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς ἐκεῖνον. Σὲ τοῦτα ὅλα προσθέτει μιὰν ἀδιάκοπη ἀνησυχία γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἢ ἀμάρτυρη παράθεση κει-
μένων, κρίσεων, πληροφοριῶν. Τέτοια βιβλία, παρ' ὅλη τὴν στοργὴ ποὺ τὰ ἐνέπνευσε, καταντοῦν βλαθερὰ γιὰ τὴν μνήμη τοῦ προσώπου ποὺ ἐγκωμιάζεται σ' αὐτά, γιατί ἐνῶ δὲν προσθέτουν τίποτε ποὺ νὰ βελτιώσῃ οὐσιαστικὰ τὴν κρίση τῶν ἀνθρώπων γι' αὐτούς, δυσκολεύουν τὴν ἔκ-
δοση ἀλλων καλύτερων βιβλίων ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη τὸ ἔργο πηγαίνει σὲ ἐντελῶς ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὸν σκοπὸ του: «Γεώργιος Σουρῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του». Ἡ ἐποχὴ του, μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, ἐκείνη ποὺ μέσα ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ 97 στὴν ἀκμὴ τὴν ὁποία ἐκφράζουσιν οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι· ἐκείνη ποὺ ἀντίστοιχα βλέπει τὴν αὐστηρὴν θέληση τοῦ Παλαμᾶ, τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο νὰ δραματίζεται ἕναν καινούργιο ἑλληνισμό, τὸν Ἴωνα Δραγούμη νὰ προσπαθῇ νὰ μεταβάλλῃ τὸ ἔθνικὸ συναίσθημα σὲ πράξη. Ἀπὸ ὅλην ἐκείνην τὴν λαμπρὴ ἐποχὴ, τί ζωντανεύει ὁ ἱστορικός; Τὴν πιδ φτωχὴ πλευρά, τὴν εὐτελέστερη: σελίδες καὶ σελίδες ποὺ ἀφιερώνονται μὲ θαυμασμὸ ἐπίμονο στὰ λογοπαίγνια ἢ στὶς ὀλονύκτιες διασκεδάσεις τοῦ Σουρῆ καὶ τῶν φίλων του. Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ κ. Κρίτων Σουρῆς δὲν ἐξυπηρέτησε τὴν μνήμη τοῦ πατέρα του, οὔτε τὴν μνήμη τῆς γενεᾶς τοῦ πατέρα του.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Κων. Δ. Μέρτζιου, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας*. Θεσσαλονίκη 1947. Σελ. 15' + 592. [Δημοσιεύματα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7].

Ὁ ἔρευνητὴς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ εἰδικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας αἰσθάνεται ἰδιαίτερη χαρὰ ἔχοντας ἔμπρὸς του τὸ πλούσιο καὶ ἐνδιαφέρον ὕλικὸ ποὺ προσκομίζει στὴν ἐπι-

στήμη ο άκαταπόνητος άναδιφητής τών Ιταλικών άρχείων κ. Κ. Μέρτζιος. 'Η άξία τής προσφορᾶς του αὐτῆς μπορεῖ νά έκτιμηθῆ καλύτερα, όταν αναλογισθῆ κανεῖς ὅτι τὸ ὕλικὸ αὐτὸ αναφέρεται σὲ μιὰ περίοδο πέντε αἰώνων σκοτεινῆς μακεδονικῆς Ιστορίας (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ὡς τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰώνα) καὶ ὅτι δίνει ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτική, κοινωνική, οἰκονομική καὶ πνευματικὴ κατάσταση τών ὑποδούλων Ἑλλήνων.

Τὸ ὕλικὸ προσφέρεται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ σὲ 12 κεφάλαια. Τὸ πρῶτο, ποῦ αναφέρεται στὴν ἀγοραπωλησία Μακεδόνων αἰχμαλώτων στὴν Κρήτη κατὰ τὸν 14^ο αἰώνα (σελ. 1-17), ἀποτελεῖ ἀνασκευή τών συμπερασμάτων τοῦ Βουλγάρου καθηγητῆ Σακαζῶφ ὡς πρὸς τὸν ἔθνολογικὸ χαρακτήρα τών πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ κ. Μέρτζιος ἐξετάζει στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας τὰ ἀρχεῖα τών Κρητικῶν συμβολαιογράφων Μανῶλη Μπρεσιάνου καὶ Ἀντ. Μπρεσιάνου (τέλη 14^{ου} αἰ.) καὶ ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Βούλγαρος καθηγητῆς, ποῦ εἶχε μελετήσῃ μόνο τὸ ἀρχεῖο τοῦ πρώτου συμβολαιογράφου, ἐπαναλαμβάνει κάποτε τὰ ἴδια ὀνόματα Βουλγάρων αἰχμαλώτων, ἐνῶ παραλείπει τὰ ἀντίστοιχα Ἑλλήνων, γιὰ νά παρουσιάσῃ ἀλλοιωμένη τὴν ἔθνολογικὴ εἰκόνα τῆς Μακεδονίας.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σελ. 18-29), ποῦ τιτλοφορεῖται «ἡ βυζαντινὴ Μακεδονία (1319-1425)», περιέχονται ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκαταστασία στὸ Αἴγαῖο, γιὰ τὶς πειρατείες, τὶς διαρπαγές, τὶς προστριβές τοῦ Βυζαντινοῦ μὲ τὴ Γένουα καὶ τὴ Βενετία κτλ.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἔμως ἀπ' ὅλα τὰ κεφάλαια εἶναι ἀσφαλῶς τὸ τρίτο, ποῦ αναφέρεται στὴ βενετοκρατία στὴ Θεσσαλονίκη (1423-1430). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ (σελ. 30-99) ὁ κ. Μέρτζιος παραθέτει σὲ μετάφραση κείμενα ἢ ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων τῆς βενετικῆς γερουσίας, ἐκθέσεων Βενετῶν διοικητῶν ἢ πληροφορίες ἀπὸ κώδικες, ποῦ μαρτυροῦν γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς πόλης στοὺς Βενετούς, γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, γιὰ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο ποῦ προβάλλει ἀπειλητικὸς, γιὰ τὴν ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰ τὴν ἀγωνία τῶν ἄλλων κατοίκων καὶ γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες πρεσβείες τους στὴ Βενετία γιὰ νά διαφυλάξουν τὰ προνόμια καὶ νά σώσουν τὴν πόλη· τέλος ὁ κ. Μέρτζιος παραθέτει τὴν ἐπίσημη ἐκθεση γιὰ τὴν τελευταία ἄλωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους (29 Μαρτίου 1430), ποῦ ἔρχεται νά ἐλέγξῃ καὶ νά συμπληρώσῃ τὶς εἰδήσεις τῆς μοναδικῆς ἐλληνικῆς πηγῆς, τοῦ Ἰωάννη Ἀναγνώστη.

Ὅλες οἱ νέες αὐτὲς μαρτυρίες ὄχι μόνο διαφωτίζουν πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς Ιστορίας τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ἀλλὰ ἀναθεωροῦν παλιές γνώμες καὶ ἀπόψεις ἢ θέτουν νέα προβλήματα

στην ιστορική έρευνα. Έτσι κλονίζεται ή αξιοπιστία τής πληροφορίας του Φραντζή, ότι ή Θεσσαλονίκη πουλήθηκε στους Βενετούς για 50 χιλ. δουκάτα' επίσης ελέγχεται: αδόσιμη ή τοπική προφορική παράδοση για τήν προδοσία τών μοναχών τής μονής τών Βλατάδων. Προβάλλει όμως ένα νέο τοπογραφικό πρόβλημα κοντά στα γνωστά παλιά: που βρίσκεται ή Azarina, θέση που δέν μνημονεύεται σε κανένα άλλο βυζαντινό κείμενο, όσο τουλάχιστο γνωρίζω. Φαίνεται ότι βρισκόταν στο παραθαλάσσιο μέρος τής πόλης, αν λάβουμε υπ' όψη μας τὸ κείμενο: «...αν ήμεεις, γράφουν οί κάτοικοι πρὸς τή βενετική γερουσία, δέν εἶχομεν κανένα φόδον ἀπὸ τὸ μέρος τής Azarina, ἐν τούτοις όμως ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μέρος τὰ πλοῖα διατρέχουν προφανῆ κίνδυνον...» (σελ. 75).

Ἀπὸ τὸ τέταρτο ὡς τὸ δέκατο κεφάλαιο δίδονται κατὰ ήμερολογιακὸ τρόπο εἰδήσεις ποικίλου περιεχομένου για τή Μακεδονία, πὸ προέρχονται ἀπὸ τὰ περίφημα Diarii τοῦ Marin Sanuto, ἀπὸ ήμερολόγια Βενετῶν στρατιωτικῶν καὶ διπλωματικῶν ὑπαλλήλων, περιηγητῶν, ἀπὸ ἐμπορικές ἐπιστολές καὶ ἄλλα ἔγγραφα. Οἱ εἰδήσεις αὐτές μαζί με τίς πληροφορίες τῶν περιηγητικῶν βιβλίων καὶ τῶν ἐκθέσεων ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ναυτικῶν κρατῶν θ' ἀποτελέσουν πολύτιμο ιστορικό ὕλικὸ για τή σύνθεση τής ἱστορίας τής Μακεδονίας καὶ τής Θεσσαλονίκης ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Τὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο φέρει στὸ φῶς νέα ἀνέκδοτα στοιχεία για δυὸ πολὺ γνωστὸς καὶ ἐπιφανεῖς Μακεδόνες τῶν χρόνων τής Τουρκοκρατίας, τὸν Γεώργιο Καστοριώτη ἢ Καστριώτη καὶ τὸν Ἰωάννη Κωιτούνιο ἢ Κωιτούνη, οἱ ὅποιοι πρόσφεραν ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὸ χειμαζόμενο ἑλληνικὸ ἔθνος. Τὸ δωδέκατο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐκκλησία τής Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων μακεδονικῶν πόλεων κατὰ τὸν 17^ο αἰ., καθὼς καὶ στὸν Θεσσαλονικέα Βενέδικτο Κραλίδη, πρῶτον ὀρθόδοξο ἀρχιεπίσκοπο Δαλματίας, Ἰστρίας κτλ. (1765-1860).

Ἡ σύντομη ἀνάλυση τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μέρτζιου μικρὴ μόνο ἰδέα μπορεῖ νὰ δώση για τή σπουδαιότητα τής συμβολῆς του στὴ γνώση τής ἱστορίας τής Μακεδονίας κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τής Βενετοκρατίας καὶ κατόπιν τής Τουρκοκρατίας. Τὸ βιβλίο αὐτὸ δέν εἶναι ἀπαραίτητο μόνο στὸν εἰδικὸ ἐπιστήμονα, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε Ἑλληνα πὸ θέλει νὰ εἶναι ἐνήμερος στὰ ζητήματα τής πολύπαθης αὐτῆς ἑλληνικῆς χώρας. Με τὴν τελευταία αὐτὴ σημαντικὴ προσφορά ὁ κ. Μέρτζιος παίρνει ἀναμφίβολα θέση ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ἱστοριοδίφες τοῦ ἔθνους μας.